Komoróczy Géza

Zsidók az Északkeleti-Kárpátokban

KÁRPÁTALJA | A 16. SZÁZADTÓL A 19. SZÁZAD KÖZEPÉIG

APOSZTRÓF

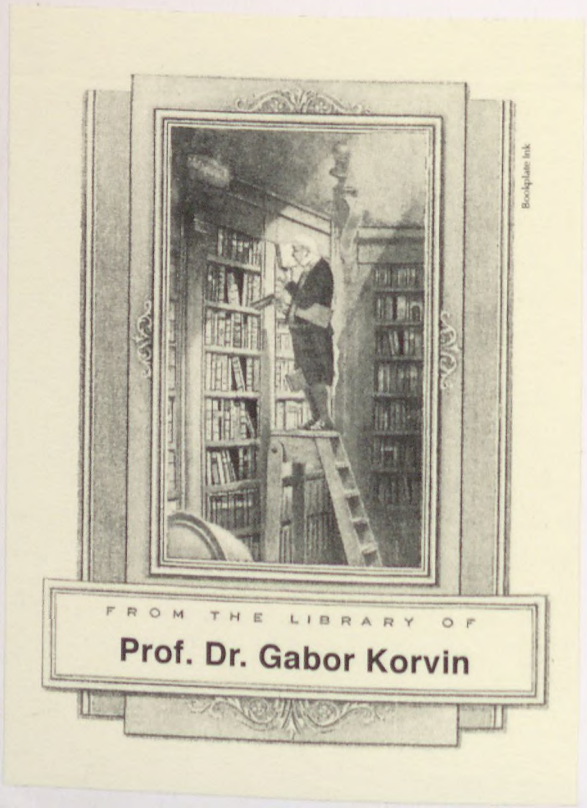
FROM THE LIBRARY OF
Prof. Dr. Gabor Korvin

Komoróczy Géza

Zsidók az Északkeleti-Kárpátokban

HUNGARIA JUDAICA, 31

Géza Komoróczy

JEWS IN THE NORTH-EASTERN CARPATHIANS

(Subcarpathian Ruthenia / Carpatho-Rus)

FROM THE 16TH TO THE MID-19TH CENTURY

יהודים בצפון-מזרח הקרפטים

(קרפטו-רוס):

מהמאה ה-16 ועד אמצע המאה ה-19

441498

Komoróczy Géza

Zsidók az Északkeleti-Kárpátokban

KÁRPÁTALJA ‖ A 16. SZÁZADTÓL A 19. SZÁZAD KÖZEPÉIG

APOSZTRÓF KIADÓ • BUDAPEST • 2013

MTAK
0 00003 38909 6

Keleti Gyűjtemény
775.728
Komoróczy Géza :
Zsidók az Északkeleti-
Kárpátokban : Kárpátalja a 16.
századtól a 19. sz. közepéig
201305530

A borító képei
(A Magyar Zsidó Múzeum és Toronyi Zsuzsanna szívességéből)
Első borító • Kőrösmezei tutajosok a Tiszán, a nagybocskói tutajkifogónál. Képeslap, Munkács: Gloria kiadása (1930-as évek). Yitzhak Livnat (Tel Aviv) gyűjteményéből
Hátsó borító • Zsidó és rutén muzsikus banda Alsó-Vereckén. Fénykép, Jankó János felvétele (1895). Budapest, Néprajzi Múzeum NM F 508 (üvegnegativ, 13 × 18 cm). – Anna Szalai, Ed., *In the Land of Hagar* (Tel Aviv, 2002)

MTA KÖNYVTÁR ÉS
INFORMÁCIÓS KÖZPONT

© Komoróczy Géza, 2013
© Aposztróf Kiadó, 2013

Minden jog fenntartva. A mű egészének vagy részletének mechanikus, illetve elektronikus másolása, sokszorosítása, valamint információszolgáltató rendszerben való tárolása és továbbítása az Aposztróf Kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez kötött.

Felelős kiadó • Nagy Milada és Hetyei László
Nagy és Hetyei Kft. – Aposztróf Kiadó
H-1161 Budapest, Rákóczi út 36.
www.aposztrof.hu

Borítóterv és tipográfia • Környei Anikó
Tördelő • Szalai Éva
Nyomdai kivitelezés • Pannónia Nyomda Kft.

ISBN 978 615 5056 43 7
ISSN 0865-1345 (Hungaria Judaica)

201305530

Tartalom

1. A TÖRTÉNETI TÁJ 7
"Éjszakkeleti-Kárpátok" 7
Lakosság 10
Történeti forrásanyag 11
Regényekbe zárt történelem 13
Silva Bereg 14
Az első zsidók a térségben 15
Lublini unió 17
Chmielnicky kozákjai 17

2. BÉRLŐK 21
A hágók két oldalán 21
Munkács 22
Zsidó bérlők 23
Korcsmáltatás a munkácsi uradalomban, 1649–1707 24
(a) Gr. Thököly Imre alatt 25
(b) Gr. Zrínyi Ilona alatt 26
(c) II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem alatt 27
Korcsmárosok Munkácson és környékén, 1700 k. 28

3. TELEPÍTÉSEK KORA 30
A szatmári béke után 30
Összeírás, 1725–1728 32
A második fiúk 35
Összeírás, 1735–1739 35
A borkereskedelem útvonalai 37
Összeírás, 1743–1745 41
Taszka 41
Összeírás, 1767–1768 43
Egy hadseregszállító 43

4. URADALMAK, VÁROSOK 45
A Schönborn uradalom 45
A térség igazgatási központja 49
Ungvár zsidó község 50
Haszonvételek 51
"A férfiak szántottak, vetettek, kaftánban" 53
"Szokatlan zsidó tipusok" 55
Készpénz, hitel, kölcsön 56
Zsidók a hatóságok előtt 57
Ugocsa a vérvád ellen 66
Kereskedők, házalók 66
Az 1840-es évek 67
Rabbik, rebék 69
Neológ tudós orthodox közegben 75
Erdő és fa: zsidó megélhetés, zsidó vállalkozás 75
A történelem legismertebb tutajosai 77
Ruténföldi bányákban 78
A tutajozás vége: vasúti szállítás 79

JEGYZETEK 81

FÖLDRAJZINÉV-AZONOSÍTÓ ÉS NÉVMUTATÓ 89

1. A történeti táj

A régiségről, a ma Kárpátaljának nevezett térségben a zsidók történetének kezdeteiről írni nem egyszerű. A kezdetek mindig belesimulnak a háttérbe, itt azonban a háttér körvonalai is bizonytalanok. Itt a régiségben mit sem jelentettek a második világháború utáni vagy mai határok. Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Szatmár, Máramaros mind Magyarország volt, majd pedig – Galiciával (Gácsország) együtt – az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott. A zsidók a 18. század előtt tágabb térségben éltek, mint az, amelyet az újabb politikai határok jelölnek ki.[1]

"ÉJSZAKKELETI-KÁRPÁTOK"

Arra a területre, amelyet ma Kárpátaljának neveznek, az Északkeleti-Kárpátok[2] déli oldala (vagy: Erdős-Kárpátok), és amely a két világháború között – rövid, két évtizednyi időszak kivételével – Csehszlovákia részét alkotta (Ruszinszkó / Ruszinföld), a második világháború után a Szovjetunióhoz, közelebbről, az Ukrán SzSzK-hoz tartozott ("Kárpátontúli Terület"), jelenleg pedig Ukrajna egyik megyéje: erre a területre a távoli múltban, és a zsidók története szempontjából fontos időszakban, a 17. századtól az első világháború végéig, Ausztria–Magyarország összeomlásáig a vele szomszédos országok szuverenitása soha nem terjedt ki. Az "Éjszakkeleti-Kárpátok"[3] a Magyar Királyság, a történelmi Magyarország része volt. De még csak nem is képezett önálló politikai–közigazgatási egységet, vármegyéi (*comitatus*) részei voltak a Magyar Királyság vármegye-rendszerének. Az ország északkeleti vármegyéi (Abaúj, Torna, Sáros, Zemplén, Borsod, Ung, Bereg, Ugocsa, Szatmár, Szabolcs és Máramaros) 1848-ig a négy országgyűlési kerületből a tiszáninnenihez tartoztak. A térség hitközségei az 1868/69. évi Országos Gyűlés (zsidó kongresszus) után kialakuló kongresszusi vagy neológ hitközségi szervezetben nem egy izr. községkerületet alkottak: Sáros a XIII., Zemplén a XIV., Ung és Bereg a XVII., Máramaros és Ugocsa a XVIII. községkerület volt. Kárpátalját mint önálló földrajzi–közigazgatási egységet, kiszakítva az Északkeleti-Kárpátok térségéből (de akár így is mondhatjuk: a történelmi Magyarországból), az első világháború utáni békekötés hozta létre (Saint-Germain-en-Laye, 1919. szeptember 10), Csehszlovákia, a második világháború alatti magyar megszállás, a Szovjetunió és Ukrajna tartották fenn.

A térség keleti–délkeleti részeit a 13. századig lakatlan erdőségek borították, és a királyi hatalom hosszú időn át csak a járható hágókhoz vezető útvonalakat vonta valamelyes ellenőrzés alá. Halicsot, Lodomériát, ahová a magyar királyok I. Lászlótól (1077–1095) II. Andrásig (1205–1235) több hadjáratot vezettek, s amely fölött ideiglenesen legalább formálisan uralkodtak, az Ung völgyéből, az Uzsoki-hágón át lehetett elérni. A térség csak bizonytalanul elhatárolható nyugati részei, Sáros, Zemplén, Ung, Ugocsa vármegyék a királyi Magyarországon Felső-Magyarország (*partes superiores Regni Hungariae / Hungaria superior / Ober-Ungarn*)[4] keleti szegletének számítottak, a Szepesi kamara (Kassa) igazgatása alá tartoztak, a 18. században Bereg szintén. Ung vármegye, s még Bereg is, szerves kapcsolatban a nyugat felől szomszédos városokkal állt: Nagymihállyal (Zemplén vármegye), Sátoralja-Újhellyel (Zemplén vármegye), Eperjessel (Sáros vármegye), innen Hunfalvával (Szepes vármegye), és persze Kassával (Abaúj vármegye), amely városokban a zsidók mindig élénk, bár nem mindig akadálytalan kereskedelmet folytattak. A 19. század közepén Fényes Elek (1807–1876) statisztikája szerint Hunfalva 2 148 lakosából 928 (43 %) volt zsidó, az ottani kereskedők rendszeresen átjártak Ung vármegyébe. Az eperjesi zsidók számára ekkor Ungvár, bankjaival, üzleteivel, kávéházával, maga volt a nagyváros.

Az Alföldről, a mai kárpátaljai térség déli oldalán, többnyire a Tisza vagy valamelyik mellékfolyója mellett, a városok, mezővárosok, községek sora nyitott kaput a hegyvidék felé, legtöbbjük forgalmas vásárváros a hegyvidék és az Alföld határán. Ilyen város Ungvár, aztán a Szamos bal partján Szatmár, onnan ÉK-re, a régi Ugocsa peremén, Halmi, a Tisza mellett vagy közelében Beregszász (innen Munkácson, Szolyván át, a Latorca völgyében, a Vereckei-hágón át egyenes út vezet Galiciába, Lembergbe), Tiszaújlak, Fekete-Ardó, Nagyszőlős, Királyháza, Huszt (*oppidum* / mezőváros, koronaváros), Visk (*oppidum*, koronaváros), Bustyaháza, Técső (*oppidum*, koronaváros), Hosszúmező (*oppidum*, koronaváros), Máramaros-Sziget (1551: vásártartási jog; *oppidum*, koronaváros), (Nagy-) Bocskó (sóhivatal), Visó.

E városok többségét német (szász) telepesek (*hospes*) alapították. (Felső-) Visóra a 18. században (1776) a Salzkammergutból érkeztek *teitsch* favágók. Egy rutén falucskában, a Kis-Tarac mellett, Mária Terézia királynő (1740–1780) 60 család osztrák (tiroli) favágót telepített le (1775), elnevezték Németmokrának (Deutsch-Mokra, nyelvjárásukban: Daidsch-Mogra), a falu németajkú lakosainak száma 1910-re megtízszereződött, miközben kisebb csoportok a környéken újabb német falvakat alapítottak (Königsfeld / Királymező stb.). (Ellenőrizhető példa a betelepülők lélekszámának belső gyarapodására viszonylag kedvező gazdasági körülmények között, használható analógia a zsidók vonatkozásában is.) A Szepességből több csoportban cipszerek jöttek (1796–1813). A német hospeseknek a 14. század óta egészen 1848-ig különböző privilegiumaik voltak. A máramarosi sókamara (*camera salium regalium*) a 14. század közepétől, I. (Anjou / Nagy) Lajos uralkodásától (1342–1382) évszázadokon át Huszton működött, majd a 18. század elején átkerült Máramaros-Szigetre.

1777-ben (Akna-) Sugatagon és (Akna-) Szlatinán nyitottak újabb sóbánya-hivatalokat (*officium camerae / camera salium*), Tisza-Újlakon sóraktárt. A középkor óta, és a 18–19. században is, a Tisza völgye volt az összekötő folyosó az Északkeleti-Kárpátok és az ország belseje között.

Keleten, a térség ÉNy–DK-i oldalán Zemplén, Ung, Bereg, Máramaros vármegyék északról Galiciával voltak közvetlenül szomszédosak, nyugaton Szatmár és Ugocsa (egykor a legkisebb magyar vármegye, beágyazva Bereg, Máramaros és Szatmár közé) az Alföld felé nyíltak.

A továbbiak követésének megkönnyítésére itt sorolom fel az "Éjszakkeleti-Kárpátok" határ-hágóit, Magyarország / Kárpátalja felől nézve, ÉNy–DK irányban.

Sárosból: Dukla-hágó, 502 m (a hegylánc legalacsonyabb hágója).
Zemplénből: Lupkow-hágó, 640 m.
Az Ungi-határhegységben: Beszkid-hágó, 584 m.
Ungból: Uzsoki-hágó, 889 m.
Beregből: Vereckei-hágó (lat. *Porta Rusciae*), 841 m; Volóci- / Kis-Szolyvai-hágó, 1014 m.
Máramarosból: Toronyai-hágó, 930 m; Jablonkai- (Jablonica-) / Delatin- / Tatár-hágó, 931 m.

A zsidók története szempontjából a leglényegesebb az, hogy ezek a hágók tarthatták / tartották fenn az összeköttetést a Kárpátokon túli térség nagy zsidó városaival, Kis-Lengyelországtól Halics- / Galicia- (a Visztula és a San között) és Lodomérián (a Dnyeszter mentén) át Bukovináig (a Szeret és Prut között) és Podóliáig (a Déli-Bug jobb partja): (Új-) Szandec / (Nowy) Sącz; Szambor; Drohobics; Stryj; Lemberg (a régi magyarban: Ilyvó); Lubacsev; Stanislau; Tarnopol; Kolomea; Czernowitz / Tschernowitz; Czortków (jidd. Csortkov); Kamenyec-Podolszki; Vizsnyica (jidd. Vizsnic); Bratzlav (jidd. Breszlov / Broszlev); Berdicsev; Zsitomir; Bucsacs stb. Kisebb-nagyobb zsidó központok, amelyekből haszidizmussal teltek meg az Északkeleti-Kárpátok. (Ezekről a zsidó városokról, falvakról történeti információkkal is gazdag, hangulatos képet ad Martin Pollack Galicia-könyve.[5]) Lembergbe a két fő közlekedési út a Dukla- és a Vereckei-hágón át vezetett, és ez a két hágó volt, Lembergen át, a fő összeköttetési vonal Oroszországgal és a Krimi (tatár) khánság (*Qırım Hanlığı*) (1441–1783) hatalma alatt álló területekkel is.

A 18. század végén és a következő évtizedekben az osztrák uralom alatt álló Galiciából és Bukovinából, a Kárpátok túloldaláról, a hegység déli térségébe áttelepülő zsidók a legközelebb eső hágók útvonalait vették igénybe. Az Uzsoki-hágón át főként Ung vármegyébe (Ungvár) mentek, a Vereckei-hágón át főként Beregbe (Alsó-Verecke; Szolyva; Munkács), a Tatár-hágón át Máramarosba (Kőrösmező, Rahó, Nagy-Bocskó, Sziget). Máramarosba a Tisza bal partja felől is jelentősebb betelepülés volt.

LAKOSSÁG

A betelepülő zsidók az Északkeleti-Kárpátok térségében is már lakott területekre érkeztek, és számarányuk az ott élő lakossághoz képest mindig is viszonylag alacsony volt. Ezért a zsidó történelem szempontjából is fontos, hogy egy pillantást vessünk a térség népességi viszonyaira.

A kora-középkor folyamán a hegyi térségben csak a patakvölgyekben élt szórványos lakosság.[6] A 13. század második felében kezdődött a kelet-európai szlávok betelepülése, illetve – *kenéz*-ek közvetítésével – betelepítése[7] Sáros, Zemplén, Ung magyar földesurak adománybirtokaira, és innen tovább a Bereg és Máramaros északi részén húzódó, erdők borította Verhovina ("magashegység", "hegyvidék") térségébe; majd a 14. századtól kezdődően Halics (Galicia) felől a Nagy-Ág mentén a Máramarosi havasok déli oldalára. A *Marchia Ruthenorum*, "ruthén grófság / tartomány" az alföldi térség északkeleti peremét, a Latorca alsó szakasza és a Tisza közötti területet jelentette. Erősebb betelepülés indult meg a 18. században Halics (Galicia) felől, a Kárpátokon át, most már a magashegységekbe is, bár oda eleinte igen gyéren. A rutén (*ruthén*) / ruszin / kárpát-ukrán ethnogenezis az Északkeleti-Kárpátokban ment végbe a kora-újkorban,[8] a ruszinok nemzeti szerveződése és öntudata recens fejlemény, nem korábbi, mint a 19. század második fele. De a ruténok aránya az Északkeleti-Kárpátok lakosságában igen jelentős legalább a 18. század óta. Először Zemplénben, az Ondava (Bodrog) és a Laborc közötti területen, Nagymihálytól É-ra említenek középkori írásos emlékek ruténokat. Hivatalos írásbeliségük legkorábbi emlékeit (18. század) Udvari István (1950–2005) gyűjtötte össze.[9] Vörös-Oroszország (*Ruś Czerwona*) mint Lengyelország tartománya 1772-ig állt fenn, ennek latin nevéből (*Ruthenia Rubra / Russia Rubra*) ered a *rutén* népnév, a 19. századig többnyire – latinosan – ezzel a névvel illették őket (ezért használom én is), majd általánosan elterjedt a szláv névalakot (*Rusz*) őrző *ruszin* nevük. A Kárpátokban és közvetlen szomszédságában több csoportjuk él. Ha meghúznánk a rutén területek tengelyét, a Beszkidektől ("Lemkovina") Homonnán, Nagy-Bereznán, Szolyván, Huszton, Máramaros-Szigeten haladna át, egészen Bukovináig. Északon, a Kárpátokban (Verhovina) élnek a bojkók, tőlük É–ÉNy-ra a lemkók vagy lemákok (łemkek), délen, a hegyvidéken, Bukovinában találjuk a huculokat, a síkföldiek neve pedig dolisnyákok, rusznyákok vagy egyszerűen ruszinok. A rutén többség mellett és között nagyobb számban éltek szlovákok (nyugaton), németek (önálló falvakban többfelé),[10] románok (délkeleten). A magyar lakosság még a 19. század középső harmadára sem haladta meg összességében a lélekszám tíz százalékát. Voltak közöttük nemes földbirtokosok,[11] kamarai, vármegyei, igazgatási méltóságok és tisztviselők, és főként az alföldi részeken jobbágyok, parasztok is.

A 19. század közepére a térségben keveredett a rutén, magyar, ukrán, szlovák, zsidó, német, román, cigány lakosság,[12] megjelentek az oroszok (bár az orosz népnév igen gyakran ruténokra vonatkozott); a német települések viszonylag zártak maradtak.

Találó, de csak részleges jellemzést ad Illés Béla a 19/20. század fordulójáról.

"Beregszászon (...) a magyar sujtásos ruha, a ruszin guba és bocskor, a zsidó kaftán és a rókaprémmel szegélyezett strájmli van odahaza..."

[*Kárpáti rapszódia* (1941)]

A rutén lakosság jelentős része mindig is vonzalmat érzett a (nagy-) oroszok iránt (*russophilia*), nem véletlen, hogy olykor őket is oroszoknak vagy orosz-magyaroknak nevezték (mint alább Krúdy), egyszerű volt az asszociáció az említett *Rusz* névvel (jóllehet ez eredetileg a kijevi Ruszt jelentette).

A zsidó lakosság az őket körülvevő társadalommal való érintkezésben alkalmazkodott nyelvi környezetéhez. A jiddisen kívül beszélték az összes többi nép nyelvét is. A 18. században a hatóságokkal többnyire magyarul érintkeztek, holott akkor még inkább a latin vagy a német volt a hivatalok nyelve. A dualizmus korában magyar hazafiak voltak. Amikor volt szavazati joguk (igen keveseknek), a hivatalos (magyar) jelöltre szavaztak. A zsidó gyerekek, ha nemcsak a *héder*-be jártak, tanultak magyarul. A vagyonos és előkelő városi zsidók tagjai voltak az úri vagy polgári kaszinónak; a szecessziós Magyarország egyik legszebb kaszinóépülete, nagyterme ma is áll Beregszászon. A két világháború között a zsidókat a közeg a szlovákhoz, részben pedig az államigazgatás nyelvéhez, a cseh nyelvhez hajlította. Érdekes módon, később, a szovjet időkben a zsidók nagy része orosz orientációjú volt, a nyelvhasználatban is, lehetőleg ezzel is elhatárolódva az egyre erősebb ukrán nacionalizmustól.

TÖRTÉNETI FORRÁSANYAG

A zsidó településtörténet[13] legkorábbi adatsorait a 18. századi összeírásokból (*census*) meríthetjük. A század első feléből fennmaradt összeírások legjelentősebb együttesét, az Országos Levéltárból, Ember Győző (1909–1993) adta ki (1963).[14] Ezt az anyagot Grünvald Fülöp (1887–1964) és Scheiber Sándor (1913–1985) terjedelmes tanulmánya[15] zsidó történeti szempontból, Északkelet-Magyarországra is kiterjedően, gazdag pozitiv történeti forrássá tette. A zsidókról az országos összeírásokon kívül is sűrűn készültek külön összeírások. Ezeknek, mint az országos összeírásoknak általában, legfőbb céljuk a lélekszám és az adózási potenciál felmérése volt. Először I. Lipót magyar király (1655–1705) és német-római császár rendelte el a zsidók egyetemleges összeírását adózás céljából (1698, 1699).[16] Nyomában VI. Károly német-

római császár / III. Károly magyar király (1712–1740) már azzal a további céllal kezdeményezte összeírásukat (1721, 1725), hogy korlátozza a zsidók terjeszkedését és csökkentse a Magyarországon tartózkodó zsidók számát (*restrictio et reductio*).[17] Az adatszolgáltatásra a kormányzat a vármegyei és járási hatóságokat (illetve a kincstári uradalmak igazgatóságát) kötelezte, ily módon az összeírási jegyzékekből a helyi hatóságok levéltáraiban is maradt fenn példány (mindeddig ezeknek csak csekély részéhez nyúlt kutatói kéz).

A zsidók betelepítése és gazdasági beilleszkedése szempontjából különösen fontos Schönborn grófi uradalom (Bereg vármegye) iratai alapján a két világháború között Sas Andor (1887–1962) tett közzé néhány tanulmányt. Sas Szegeden érettségizett, Budapesten végezte az egyetemet, a br. Hatvany családnál volt nevelő, de az 1920-as években Csehszlovákiába emigrált, Munkácson tanított, majd 1932-től Pozsonyban élt. Munkácsi évei alatt kutatott a városi és a régi uradalmi (dominiális) levéltárban, és Bécsben is, terjedelmes anyagismertetést írt a Munkács városi levéltárról.[18] Magyar nyelvű dolgozataiban[19] mind az 1930-as években, mind pedig 1955-ben (amikor egy könyve jelent meg az uradalomról) lehetőleg elkerülte, hogy a Schönborn uradalom által letelepített zsidókról, az uradalom bérlőiről és üzletfeleiről részletesebben írjon (vagy egyáltalán említse őket), de egy német cikkben[20] az e tárgyban gyűjtött bőséges anyagából is felvillantott egyet-mást, még ha pontos forráshivatkozások nélkül is. A nemzetiszocialista orientációjú első Szlovák Köztársaság alatt származása miatt bujkálnia kellett. Részben csak utóbb megjelent vagy még kéziratban elfekvő dolgozatai[21] mindmáig az egyetlen eredeti kutatás az egyedülálló munkácsi zsidó történeti forrásanyagban. Az eredeti levéltári állagok ismerete különösen becsesekké teszi régi dolgozatait. – Azóta a Kárpátaljai Megyei Honismereti Múzeum 2006-ban az ungvári várban időszaki kiállításon mutatta be a Schönborn-Buchheim uradalom fontosabb iratait.

Ung, Bereg, Ugocsa vármegyék, Munkács város, a máramarosi koronavárosok levéltáraiban Váradi Sternberg János (1924–1992) és Soós Kálmán (1962–2011), mindketten az ungvári Állami Egyetem professzorai, az 1990-es évek elején a zsidókat érintő nagy számú egyedi iratról (közigazgatási, bírósági, üzleti ügyek, 18–19. század) készített, a meglévő levéltári leltárak alapján, rövid gépírásos regesztát a beregszászi levéltárban.[22] Egy az Egyesült Államokban fenntartott honlap (a JewishGen) szerkesztői (Marshall J. Katz és munkatársai) a mai Kárpátaljáról a legkülönbözőbb levéltári iratokat, köztük teljes összeírásokat szkennelnek be és adnak folyamatosan közre az interneten. A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár (Nyíregyháza) digitalizált másolatban tette közzé honlapján a megye területére eső beregi járások, helységek népességi összeírásainak (többek között görög és zsidó árendások, korcsma-, malom-bérlők stb. összeírásainak) jegyzékét (1741–1770).[23]

A kárpátaljai zsidó történelem kutatását és a térség történelmének mélyebb megismerését külön nehezíti, hogy a zsidók 1944. május–júniusi jól szervezett,

gyors, kíméletlen deportálása, melyet a magyar közigazgatás és a csendőrség minden ellenállás nélkül hajtott végre, mintha törölte volna a magyar – magyarországi és kárpátaljai – történeti irodalomból az eltávolítottaknak és elpusztítottaknak még az emlékét is. Újraéledt és visszamenőleg hat a dualizmus kori magyar ethnikai nemzetfogalom, a nacionalizmus egyszer már végzetesnek bizonyult magyarosító politikája. Helytörténeti munkák, útikönyvek, internetes honlapok a települések nemzetiségi és vallási adatainak ismertetésekor szisztematikusan kerülik az egykori zsidó lakosság említését. Fényes Eleknél, aki magánszemélyként talán nem is nagyon rokonszenvezett a zsidókkal, de akár a dualizmus korának reprezentativ osztrák–magyar történeti–földrajzi monográfia-sorozatában[24] is jelentősen több adatot találunk az Északkeleti-Kárpátok magyar vármegyéinek, helységeinek zsidó lakosságáról, mint a legújabb szakirodalomban, a kárpátaljai népismereti, turisztikai stb. munkákban. De a *Magyarország története, 1848–1890* című nagy akadémiai (MTA) történeti összefoglalásban (1979) sincs önálló fejezet a zsidókról, csupán az antiszemitizmusról, és az izraelitákat csak a vallások között, a legutolsó sorban, ott sem mindig említi.

REGÉNYEKBE ZÁRT TÖRTÉNELEM

A kárpátaljai zsidók életével foglalkozó szépirodalom az élő emlékezetből merít. Anyaga változatos, gazdag, de időben nem nyúlik vissza a 19. század utolsó évtizedei elé.

Ivan Olbracht (1882–1952) cseh író regénye, a *Golet v údolí* ("Galut a völgyben", 1937),[25] az 1930-as évek elején játszódik. A Kárpátalján a hagyományos, zárt orthodox zsidó közösségek – nála ezek a *galut*, a "fogság" – fiataljai között hirtelen népszerűvé váló cionista átképző tábor (*hakhsára*) világát eleveníti meg. Az elzárt, elmaradott hegyi falvakban orthodox-hagyománytartók és szekularizálódó zsidó fiatalok konfliktusából a cionizmus, az osztravai átképző tábor és utána az *alija* kínált modernizációs kiutat.[26]

> "Ki megy el a hakhsarába? Ki lesz az a szerencsés? ... A hakhsára Palesztinát jelenti... Életet, boldogságot, hazát jelent. (...) Az itteni szürke hétköznapiságból való kitörés vágya, az élet és boldogság vágya – amelyet a Palesztina szó foglalt magában – Hanelét, Sáfár Hannát is elragadta..."

A faluját egy fiú oldalán elhagyó Hanele szülei meghasították ruhájukat, meggyászolták, mintha meghalt volna. A kis hegyi falu, Poljana, pontosan nem azonosítható, bár a név egyáltalán nem fikció, több ilyen nevű helység ("hegyi rét" / "tisztás") található Kárpátalján. A regényben leírt elszigetelt zsidó élet némely jellegzetessége talán leginkább a Talabor parti Felső-Szinevér környékére (Szinevirszka Poljana) illik.

> "Egy tizenkét négyzetméteres körzetben húzódó, hegyekben és völgyekben szétszórt falu, ahol minden zsidó házacska, minden viskó ott áll, ahová az Isten éppen tette, ahol félmeztelenek a gyerekek, s a háziállatok még együtt laknak az emberekkel a kémény nélküli viskókban, amelyekből füst tódul ki az ajtón és a mohával, magas fűvel és virágokkal benőtt lyukas zsindelytetőn."

Gondolhatunk azonban a Munkácstól 35 kilométernyire északra, Szolyván túl található Polenára (Polyáni / Poljana) is, mely a 18. század óta Schönborn birtok volt, a (bereg-) szent-miklósi uradalom része, az 1840-es években ásványvize tette ismertté.

Illés Béla (1895–1974) *Kárpáti rapszódia* című, a szerző moszkvai emigrációjában született regénye (1939, nyomtatásban először: 1941) a 20. század első évtizedeiben forrongó Kárpátalját rajzolta meg, Beregszászt, Szolyvát, Ungvárt, és a falusi életet, a beregszászi szüretet, az urbanizálódó zsidó családok magyar érzelmeit, a szociális elégedetlenséget, az osztályharcos feszültséget. A regényben sok személyes emlék, önéletrajzi elem található. A magyar–cseh uralom-váltás zsidó szempontú leírása nem a Csehszlovákiával rokonszenvező kommunisták nézeteihez igazodott.

Láng György (1908–1976) kiváló zenei életrajzíró *Hanele* című, postumus kiadásban megjelent (1980) szívszorító regénye meg is nevezi a történet helyszínét, Máramarosban: a Tisza jobb partján fekvő (Nagy-) Bocskó és onnan 10–12 kilométernyire északra, fenn a hegyekben, Gyertyánliget, rutén eredetű nevén Kabola Poljana (Kobilecka Poljana), itt egyesül a Krajna és a Szerednya a Szopurka nevű folyócskává. A hegyekben az erdő, a fakitermelés, illetve a fuvar, a hétköznapi élethez legszükségesebb dolgokkal való kereskedés, lejjebb, a völgyben a fatelep adott nyomorúságos megélhetést a zsidó családoknak. Nincs sok magyar regény, amelyben annyi hiteles zsidó néprajz, annyi tősgyökeres jiddis kifejezés volna, mint ebben a regényben. A történet ideje a 20. század első fele, de a körülmények, amelyek között szereplői élnek, 19. századiak. Árván maradó kislány főszereplője a nyomorúságos életkörülmények között kitaszítottságában egyre mélyebbre sodródik az emberek között, saját (zsidó) közegében és a környező (rutén) társadalomban egyaránt. Falujának zsidó lakosságát 1944-ben az utolsó emberig deportáló vagonba zsúfolják, őt is.

SILVA BEREG

Zsidó kereskedők karavánjai a középkorban, a 10–11. században már biztosan, átutaztak Kelet-Európa országain, Nyugatról Keletre és vissza, értékes prémet és egyéb árucikkeket hoztak Oroszországból. De ezek a karavánok, Esztergomot vagy Prágát érintve, kelet felé más útvonalakat választottak, nem a nehezen járható Erdős-Kárpátokat.

Az első ismert esemény, amely a térségben a zsidókat érintette, II. András és a pápai követ egyezsége volt, az úgynevezett beregi eskü. A IV. laterani zsinat (1215) célul

tűzte ki a zsidók mint önálló vallási és társadalmi tényező kiszorítását a keresztény világból: megtérítésüket vagy teljes elszigetelésüket. A magyar király legmagasabb méltóságait, a nádort és a tárnokmestert, Róbert esztergomi érsek (1226–1239) kiátkozta, mert a zsinati program ellenére megtűrték hivatalukban a zsidó és muszlim kamarai tisztségviselőket, pénzverdei, adó- és vámhivatalnokokat. A király vonakodott a pápai intencióknak eleget tenni, ezért IX. Gergely pápa (1227–1241) egyik bizalmasát, Jacopo Pecorari (1170–1244) bíborost küldte Magyarországra. II. András Halics (*Galicia et Lodomeria*) ellen indult – mint már többször – hadjáratra, a Dnyeszterhez, és a pápai legatus bíborossal, valamint az új szerzetesrend, a ferencesek magyarországi főnökével a már úton lévő király az utolsó pillanatban, a Kárpátok hágója felé tartva, a Bereg vármegyei erdőségben (*silva Bereg*) egyezett ki. A hágó, amelyen át Halics elérhető, az Uzsoki-hágó. *Silva Bereg* a beregi Tiszahát neve volt, a Tarpától, illetve a Szamos torkolatától Lónyáig terjedő jobb oldali Tisza-part és a Kárpátok előhegyei között; a régiségben még erdők borították, innen az elnevezés. András esküben tett ígéretet az egyháziaknak, hogy teljesíti a pápa követeléseit (1233. szeptember). Az egyezség szerint a király nem fogja eltűrni, hogy zsidók, szaracénusok vagy izmaeliták álljanak a Kamara vagy a pénzverde élén, hogy keresztény (rab-) szolgákat tartsanak, továbbá arra fogja kényszeríteni őket, hogy jól felismerhető jelet viseljenek. Azokat a szaracénusokat (és zsidókat), akik keresztény asszonyokkal élnek, akár a feleségük, akár ágyasuk, büntetni fogja. Mindezek ellenőrzését a nádorra vagy "a keresztény hit (más) szenvedélyes harcosára" bízza – ebben a kifejezésben nem félrehallható a laterani zsinat intenciója. Az egyezség helyszíne, persze, nem azt jelenti, hogy a 13. században zsidók éltek volna Beregben, bár – ettől függetlenül – egyáltalán nem lehetetlen, hogy a királyi pénzügyigazgatás emberei alkalmilag itt is megfordultak.

AZ ELSŐ ZSIDÓK A TÉRSÉGBEN

Elszigetelt adatokból ugyanis kiolvasható, hogy egy-egy zsidó kamarai alkalmazott vagy kereskedő a nagyobb betelepedések előtt is járt vagy hosszabb ideig tartózkodott a Magyar Királyságnak ebben a távoli országrészében.

II. Ulászló király (1490–1516) alatt egy Salamon nevű ungvári zsidó visszakövetelte bizonyos Thibay György nagymihályi (Zemplén vármegye) nemesember fiától azt a kölcsönt, melyet korábban az apjának adott. Az apa ugyanis időközben elhunyt. Az eredeti összeg 25 forint volt, Salamon a kamatokkal együtt 250 forintra tartott igényt. Pénzkölcsön esetében a 15. században a kamat – kéthetes (!) fordulókban 2–2 % volt, s egy idő után az összeg megkétszereződött. Ezzel a kamattal számolva az adósság már több mint egy éve fennállt. Az irat dátuma 1493, a kölcsönügylet tehát valószínűleg a II. Ulászló uralkodásának elejére tehető. A Thibay fiú Ulászlóhoz fordult, a király Salamonnak adott igazat, de a fiút csak 50 forint megfizetésére kötelezte.[27]

A 15. században gyakori volt, hogy a király oly módon kedvezett főembereinek, hogy a zsidóknál fennálló tartozásuk kamatát, vagy annak egy részét, netán az egész tartozást törölte. Egy a bártfai magisztrátushoz és bírósághoz írt levél (beadvány) említ (1506) bizonyos ungvári (*Wngwar*) zsidót ("*perfidus iudeos nomine Mendel*"), akinek "jobbágya" egy bártfai polgár adósa.[28]

Kelet-Európában zsidó, görög, örmény kereskedők vetélkedtek egymással a piacért. Bukovinában 1521-ben I. (Öreg) Zsigmond (Zygmunt Stary) lengyel király (1507–1548), 1579-ben VI. (V./Béna/Schiopul) Péter moldvai vajda (1574–1577, 1568–1579, 1582–1591) adott ki tilalmat a zsidó konkurrencia ellen.

A 16. században már több adat említ zsidókat Ungváron. Zsidó családot először 1575-ből. Az ungvári *Hevra Kaddisa* jegyzőkönyvében megörökített hagyomány szerint a Szent Egylet 1644-ben alakult meg. 1677-ben vita támadt a város lakóival "a zsidok hazy" miatt; a szóban forgó ház talán kis imaház/imaszoba lehetett.

Az 1560-as években a Habsburg ház, az Erdélyi fejedelemség és a törökök harcoltak egymással a térségben. Lazarus Schwendi (1522–1583) kassai főkapitány Munkácsot is bevette (1567), de a drinápolyi osztrák–török (1568) és a bécsi osztrák–erdélyi békével (1606) az Erdős-Kárpátok nagyobb része a Fejedelemség hatalma alá került.

A Rákóczi család, amelynek nagy birtokai voltak, szőlők is, a Hegyalján és az Északkeleti-Kárpátok térségében, mindig is jó üzletet csinált a lengyelországi (Galicia–Podólia) zsidó borkereskedőkkel. Az egyik legkorábbi irat (1630),[29] amely rendszeres bor eladást említ, éppen I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1630–1648) birtokaihoz kapcsolódik. Egy kis-lengyelországi (belzi, majd krakkói) talmudista, Joel ben Smuél Jafe Szirkesz (1561–1640) rabbinikus döntvényében (*responsum*) hosszan leírja (1636)[30] a lengyelországi borkereskedők tevékenységét "Hágár országá"-ban, *Zambir*-ban (Szambor), ahol a Rákócziaktól, talán szintén a fejedelemtől, bort vásároltak, és kiküldött *kasrut*-felügyelőik aggályosan vigyáztak a kezelésére. Szirkesz rabbi idéz egy *kasrut*-felügyelőt, aki bizonytalan volt abban, hogy Szamborban a nem zsidó (*goj*) pincemester nem sértette-e meg véletlenül az előírásokat, és tőle szeretett volna igazolást kapni. (Nem kapott.) A felügyelő jiddisül beszélt.

> "»Azt szeretném itt elmondani, hogy Zambirban töltöttem be a bort, mert Rakci fejedelem megparancsolta, hogy Zambur várában töltsünk. A *goj* tehát felállította a hordót, hogy felverje a hordó tetejét, hogy a bort le tudjuk fejteni. A *goj* tehát felverte a hordó tetejét, és én mindvégig néztem őt, és egy deszka a hordó tetejéből beleesett (a borba). A *goj* pedig kihúzta. Én megfogtam a kezét, de nem láttam, hogy beleért volna a borba. És könyökéig benne volt (a hordóban), de nem láttam pontosan. És mintegy tizenöt hordó bort mertem így ki, és nem tudom, hogy a 25 közül melyek ezek.« Eddig az ő szavai.
>
> Majd megint hozzám fordult: »A rabbi adjon nekem igazoló iratot a borra, mert ezzel a borral Lublinba kell mennem.« Én nem adok…"
>
> [Komoróczy Szonja Ráhel fordítása]

Az Északkeleti-Kárpátokban a helyben lakó zsidók körülbelül a 18. század közepéig csak személyeket, családokat jelentettek, kis településeken egy-egyet, a városokban is csak néhányat. Az évszázad végére és különösen a 19. században már a főutaktól távolabb fekvő helységekbe is eljutottak, benn a hegyekben, a nagyobbrészt ruténok lakta, isten háta mögötti falvakba.

LUBLINI UNIÓ

A zsidók kárpátaljai betelepülésének legtágabb történeti kerete a lublini unió (*unia lubelska / Lublino unija*, 1569). A Lengyel Királyság és Litvánia Nagyfejedelemség egyesítése az ukrán területek nagy részét is a lengyel–litván államhoz (*Regnum Poloniae Magnusque Ducatus Lithuaniae*) csatolta. Az unióval a térség megnyílt a zsidók előtt. A lengyel földesurak szívesen adták birtokaikat bérletbe zsidóknak. Megjelentek a zsidó kereskedők is, háromnegyed évszázad alatt a térség zsidó lakossága száznál több helységben mintegy 50 000 főre emelkedett. Nagyvárosokban (Kijev), mezővárosokban laktak, Podóliában, Bratzlav vajdaságban, Volhyniában, a Déli-Bug mentén.

CHMIELNICKY KOZÁKJAI

A Kárpátokon túlra Kelet felől csak a 17. század közepén jutottak el a zsidók nagyobb számban. A Dnyeper alsó szakaszánál, a jobb / nyugati parti sztyeppén (Zaporozsje) élő kozákok felkelése Lengyelország–Litvánia ellen (1648. május) Bohdan Chmielnicky[31] (1595–1657) kozák *hetman* / atamán (*excercitus Zaporohscensis praefectus*) (1648/49–1657) vezetésével, az ukrán függetlenség megszerzésére irányuló hadjáratuk, a zsidó hagyományban használatos nevén: *gezérot tah-tat* ["a 408/409. év (1648/49) üldöztetései"], a krimi tatárok betörése Litvániába (1655), az orosz–svéd/lengyel háború (1656–1658) mind-mind véres kegyetlenségeket hozott a kelet-európai zsidóságra. Chmielnicky a lengyel–litván uralom és az orthodox keresztény (pravoszláv) hitű kozákok erőszakos katholizációja ellen fellázadó kozákság mellé tudta állítani Ukrajna több tartományát (Kijev, Podólia stb.), és sikerült kihasználnia a Lengyelországban IV. Ulászló (Władysław IV Waza) király (1632–1648) halála után támadt hatalmi űrt. II. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1648–1657, 1658–1659, 1659–1660), aki maga is pályázott a lengyel királyságra, szövetséget kötött a hetmannal (1656. szeptember 7).

Chmielnicky vad háborúja a lengyelek, a római katholikusok és legfőképpen az Ukrajnában a lengyel uralommal összefonódott zsidók ellen irányult, válogatás nélkül. A kozákok nem tettek különbséget a lengyel földbirtokosok és zsidó bérlőik között. Lovas csapataik 1648 májusa és novembere között eljutottak egészen Lemberg és még távolabb Zamość (Lublin vajdaság) térségéig, sorra megostromolták a városokat,

ahová a zsidók a környező falvakból bemenekültek (Niemirów, Kamenyec-Podolszki, Zamość stb.), kardjuk mindenütt ütötte-vágta, akit csak ért, nem is annyira a lengyeleket, mint inkább a zsidókat, feldúlták a zsinagógákat, karddal széthasogatták a Tóra-tekercseket. Niemirów lakosságának fele zsidó volt, a várat ők védelmezték, a kozák és tatár katonák az elesett lengyelekről lehúzott ruhákban jutottak be a várba, a zsidókat megkeresztelkedésre akarták kényszeríteni, de a többségük inkább a halált választotta (*sziván* 20). A (lengyel) katholikus papot az oltárnál egy zsidó és egy kutya közé akasztották fel. Másutt a kozákok szabad elvonulást ígértek a lengyeleknek, ha kezükre adják a zsidóikat. Az ukrajnai zsidókat Chmielnicky eltökélten ki akarta irtani. A kozákok, ha lehet, még kegyetlenebbek voltak, mint egykor az Európán átvonuló keresztesek, a legborzalmasabb fajtáit találták ki a kínzásnak: áldozataikat elevenen megnyúzták, súlyosan megsebesített embereket az utcára vetettek, másokat élve elföldeltek, a terhes nők hasát felvágták, a csecsemőket lándzsára szúrva tűzön megperzselték, úgy adták vissza anyjuknak. Akiket életben hagytak, azokat kényszerítették, hogy felvegyék az orthodox (pravoszláv) kereszténységet. A tatárok Törökországban rabszolgáknak adták el foglyaikat.

A vérengzések közepette kivételes volt Galiciában Lemberg ellenállása (1648). A város befogadta a környékről oda menekülő zsidókat, nem adta ki őket a kozákoknak, és megfizette értük, a zsidókkal megosztva, a tetemes váltságdíjat. Az új lengyel király, II. János Kázmér (Jan II Kazimierz Waza) (1648–1668) fegyverszünetet kötött Chmielnickyvel (Zborów, 1649), ennek ellenére a kozák betörések éveken át tovább folytatódtak (Lemberget 1655-ben is ostrom alá vették), a krimi tatárok és a Lengyelország ellen hadat viselő oroszok támogatásával. A kozák felkelést Ukrajna azóta is mint nagy szabadságharcát tartja számon, Chmielnickyt, aki ki akarta irtani a zsidókat, mint nemzeti hőst ünnepli.

A lengyelek végül elveszítették Ukrajnának a Dnyepertől K–DK-re eső területeit. Moldva és Havasalföld II. Rákóczi György konca lett (1653). Az erdélyi fejedelem még többet akart volna, a svédekkel Lengyelország ellen kötött szövetség (1656. december 6) árnyékában botor módon megindította lengyelországi hadjáratát (1657. január 6), bevonult Krakkóba (1657. március 28) és Varsóba (1657. június 23), de ez a hatalmas falat már a torkán akadt: hadserege, s maga is, Kamenyec-Podolszkinál IV. Mehmed Girej Szofu (szúfi) krimi tatár khán (1654–1666) fogságába esett.

A Chmielnickyvel szövetkező II. Rákóczi György erdélyi fejedelem meggondolatlan lengyelországi hadjáratának megtorlásaképpen Georgius / Jerzy Sebastian Lubomirski (1616–1667) herceg, királyi marsall csapatai a Vereckei-hágón át betörtek Erdélybe (1657), és végigrohantak Bereg, Ung, Zemplén vármegyéken, feldúlták és felégették Munkács, Beregszász, Visk, Sziget, Szatmár, Ungvár városokat (a munkácsi várat nem vették be).

Moldvában II. István (Ştefan Tomşa) vajda (1611–1615, 1623–1626) 1612-ben engedélyezte a zsidók kereskedelmét. A későbbiekben a román fejedelemségek több

korlátozó intézkedést hoztak a zsidók ellen; mindazonáltal ezek a korlátozások a zsidók állandó jelenlétét és növekvő számát jelzik. II. Rákóczi György fejedelem kortársa, I. Vasile Lupu moldvai vajda (1634–1653), mellesleg, ő is Bohdan Chmielnicky szövetségese, emellett násza (apatárs) is, teljes büntetlenséget ígért a zsidóknak, ha áttérnek a keresztény hitre (*Carte românească de învățătură / Pravila lui Vasile Lupu*, 1646). Néhány évvel később Matei Basarab, Havasalföld vajdája (1632–1654) törvénykönyvében (*Îndreptarea legii*, 1652) szintén kilátásba helyezte a zsidók büntetlenségét, szintén áttérésük esetére, ugyanakkor megtiltotta, hogy a keresztény papok vagy egyszerű hívők érintkezzenek, egy asztalnál étkezzenek, a szombatot együtt ünnepeljék velük, nem tekintette érvényesnek a zsidók bíróság előtti tanúvallomását. A zsidó orvosok azonban, mint az erdélyi fejedelmek udvarában, a román országokban is keresettek voltak.

Chmielnicky tömegmészárlásai fordulópontot jelentettek a kelet-európai zsidók történetében. Zsidó menekültek indultak el a lengyel–litván unióból, Ukrajnából Nyugatra: Moldva, Havasalföld, Kárpátalja, és távolabb Csehország, Morvaország, Ausztria, Németország, Németalföld felé. A városok, ahol már addig is éltek zsidók, Prága, Bécs, Buda, Hamburg, Amsterdam zsidó községei befogadták a menekülteket, a "lengyel" zsidók sajátságos kultúrája, erős talmudista tudása és gondolkodása kihatott az egész askenázi világra. S nem utolsósorban az 1648/49. évi *gezéra* keltette fel a zsidó messiásvárásnak azt az új hullámát, amely kevesebb, mint két évtized múlva, 1665–1666-ban, Sabbetaj Cvi (1626–1676) híveinek lelkesült mozgalmában csapott magasba.

Sabbetaj Cvi messianisztikus ígéretei Kelet-Európában a lengyelországi zsidók körében váltották ki a legnagyobb hatást, ezt korunkban Isaac Bashevis Singer (1902–1991) jiddis nyelvű regénye, *A sátán Gorajban* (1935) mutatta be (nem mellesleg, a körülmények jellemzésével saját korára is utalva). Erdélyben a fejedelmi udvarnak küldött követjelentésekből, Nagybányán Eszéki István protestáns iskoladrámájának gúnyos szavaiból (1667), Eperjesen egy korcsmáros és keresztény vendége közötti verekedés híréből értesülünk arról, hogy az (ál-) messiás felhívása zsidókhoz, keresztényekhez egyaránt eljutott. A heves messiásvárás eszméje a galiciai haszidizmusban élt tovább, a talmudi tanok megtagadását, mely Sabbetaj Cvinél a messiás eljövetelének előjele volt, a podóliai Jakob Frank (1726–1791) vallási irányzata tartotta fenn, maga Frank a Talmud megtagadása jegyében megkeresztelkedett (1757), Kamenyec-Podolszkiban Talmud-égetésre is vetemedett, a frankizmus bizarr keresztény szektává alakult.

Az ukrajnai "bal part"-ról elmenekültek a zsidók, a "jobb part" – amely nagytérségnek a nyugati pereme lett később Galicia és Bukovina – megtelt velük, és az első évek után a vállalkozó kedvűek, a megélhetés új lehetőségeit keresők megtalálták az utakat a Kárpátokon túlra. Az Északkeleti-Kárpátokon át volt a legnehezebb az átkelés. Ugyanazok a hágók, amelyeken át a 9. században a Dél-Oroszországból előzött, menekülő magyar törzsszövetség is eljutott a Kárpát-medencébe.

Ukrajnában a "jobb parton" a 18. században újabb felkelések törtek ki a lengyel földesurak ellen, ismét a zaporozsjei kozákok és a parasztság (*holota*) körében, a hajdamákok (török "üldözők") kegyetlenül támadták a zsidókat, a felkelések 1734-ben, 1750-ben, 1768-ban véres tömegmészárlásokba torkolltak, a felkelők mindenütt paraszti fegyverekkel, baltával támadtak a zsidók ellen. 1768. június közepén, a lengyel uralom alatt álló Humań (ukr. Uman) több napos ostroma után, a szabadcsapatok (ukrán *opris*) ágyútűz alá vették a környékről a városba menekült és a védekezésben részt vevő, majd a zsinagógába bezárkózó zsidókat, s azokat, akik életben maradtak, meggyilkolták.

Ezek az események indították meg a zsidók tömeges menekülését, áttelepülését a nyugat-ukrajnai térségből az Északkeleti-Kárpátokon túlra.

2. Bérlők

A HÁGÓK KÉT OLDALÁN

Az 1670-es években homonnai Drugeth Zsigmond (?–1684) volt Zemplén és Ung egyik nagy hatalmú földesura. Ingadozott I. Lipót császár és a feljövőben lévő kurucok között. Az Uzsoki-hágón át Ungvár környékére menekülő "jobb parti" / galiciai zsidókat behívta birtokaira, letelepítette őket, szabad kereskedelmi jogot adott nekik. A zsidók a kereskedelmen és a pénz-ügyleteken kívül szarvasmarhát tartottak, ennek nagy volt a kereslete. A földesúr (jidd. *porec*, úrnő: *prica*) iránti kötelezettségre tekintettel sem a Szepesi kamarának, sem Ungvárnak nem fizettek adót. A város 1683-ban a Kamara képviselőjéhez folyamodott, hogy indítson vizsgálatot a zsidók adófizetése ügyében. Homonnán és Ungváron a városbírók elkobozták a zsidók vagyonát. A Kamara felháborodottan tiltakozott. Képviselője felszólította a két ungvári árendás zsidót "magok közt egi bizonyos Biro tételére" és "minden uy Esztendönkint való adayoknak meg fizetésére".[1] A bíró "tétele" egyszersmind a zsidó község hivatalos elismerését jelentette. Ahhoz, hogy engedélyt kapjanak a kereskedéshez, a környéken lakó zsidóknak a Kamaránál be kellett mutatniuk a "Kegyelmes Úr"-tól (gr. Thököly Imre) kapott oltalomlevelüket (*pátens*).[2] 1688-ban egy okmányban "a zsidok patikaja" került szóba. A hasonló szórványos adatok azt jelzik, hogy a 17. század utolsó harmadában Ungváron valóban szervezett zsidó közösség élt, elöljárójuk, boltjuk volt, adófizetési kötelezettséggel tartoztak a Szepesi kamarának.

A Drugeth család férfiága 1684-ben kihalt.[3] Drugeth Zsigmond halála után székesi gr. Bercsényi Miklós (1665–1725) – homonnai gr. Drugeth Krisztina (1659–1681)[4] férje – lett Ung vármegye főispánja (1691), felső-magyarországi főkapitány. 1696 óta II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) híve, a felkelés kezdete óta a kuruc csapatok főparancsnoka. Az Ung vármegyei zsidókat így a kurucok kevéssé háborgatták. 1711 után ismét a Szepesi kamara fennhatósága alá kerültek.

Dukla mezőváros a hágó túlsó (északi) oldalánál, Kis-Lengyelország DK-i peremén fekszik. Mátyás király (1458–1490) alatt a magyarok elfoglalták, kifosztották, felégették (1474). A 16. század óta, amikor a kereskedelem Magyarország és Lengyelország között rendszeressé vált, zsidók is éltek a városban. Idővel majd ők teszik ki a lakosság 80 százalékát (1900: 2 539 fő). A duklai hetivásár szoros kapcsolatot teremtett a határ túloldalán Eperjessel. A Bereg vármegyei Ilosva a duklai zsidó köz-

séghez tartozott, csak 1926-ban, Joel/"Jajlis" Teitelbaum (1887–1979) rabbi alatt vált külön. Egyébként a lengyel/galiciai–magyar határ mentén több ilyen átnyúló zsidó községet is találhatunk.

Az 1670-es évek második felétől Bereg (központjában Munkáccsal), Ugocsa és Szatmár a Habsburgok ellen lázadó kurucok kezén volt, a három vármegye a kurucok téli szálláshelyének számított.

Erdélyt I. Lipót 1688-ban elfoglalta, és a *Diploma Leopoldinum* (1690) osztrák igazgatás alá helyezte. A kuruc felkelés és II. Rákóczi Ferenc függetlenségi háborúja után, a szatmári béke (1711) eredményeképpen a kárpátaljai terület egyértelműen ismét Magyarország része lett, és nagyobb részét III. Károly – a *Neoacquistica commissio* / Újszerzeményi bizottság közreműködésével – adománybirtokként osztotta szét. A legnagyobb birtokokat Beregben a gr. Schönborn (Schönborn-Buchheim) család kapta. Ugocsában a Perényi család, Máramarosban a Teleki család jutott birtokokhoz. Voltak más adományok is. Ung vármegyében a korábbi Bercsényi birtokok a Kamara tulajdona lettek.

Az 1699. évi adóösszeírás szerint Sáros vármegyében összesen több tucatnyi kisebb községben élt zsidó, egy-egy, pálinka-, bor- vagy sörkimérést béreltek a helybeli földesúrtól. A kurimai járásban Rymanówból, Duklából, Żmigródból származó zsidók voltak a bérlők. Sztropkón (Zemplén vármegye) és környékén kereskedést űző lengyelországi zsidók éltek.

Szigeten[5] is a lengyelországi zsidó kereskedők jelentek meg elsőkként, üzleti ajánlatokkal. Egy ilyen, "Potocki gróf zsidója", 1705-ben felajánlotta szolgálatait a hadi eszközök gyártásához, vas és acél szállításával. 1708-ban a vármegyei hatóságok egy zsidót küldtek Lengyelországba, hogy szerezzen be 300 pár bakancsot.

Amikor a fiatal II. Rákóczi Ferenc Lengyelországból, ahol Bécsből való szökése (1701. november) után tartózkodott, Drohobicsot érintve 1703. június elején visszatért Magyarországra, természetesen, Beregbe, mint az *Emlékiratok*-ban elmondja, a Vereckei-hágó felé tartva, Szkója- (így írja) / Skolyában az utcai nép megtámadta, "de a szóváltás közben egy zsidó felismert(e), s a vita örömmé meg udvariassággá változott"; a város Rákóczi birtok volt, s az illető zsidó nyilván járt Munkácson is. (Negyedszázaddal később egy Drohobicsból való rabbi a nagyra nőtt zsidó községben megalapította a szkoljei haszid dinasztiát.)

MUNKÁCS

Bereg vármegye[6] – és a késő-középkorban az egész térség – központja Munkács, a Latorca partján. A vár a 11., a város a 12. század óta szerepel a történeti forrásokban. Környékét ritkásan keleti szlávok lakták volt, a városba a tatárjárás után IV. Béla király (1235–1270) németeket telepített be, a 14. században ruténok és ro-

mánok érkeztek. Zsigmond király (1387–1437) vásártartási joggal (1427), Hunyadi János kormányzó (1446–1453) szabad városi joggal ruházta fel (1445), és a környező erdőségeket is a városnak adományozta. A várat és környékét II. Ferdinánd király (1619–1637) I. Rákóczi György fejedelemnek adta (1635). A vármegye székhelye majd Beregszász lesz, de amikor a nagy kiterjedésű Munkács–Szent-Miklós uradalmat (*ducatus Munkácsiensis*) a vármegyébe bekebelezték (1681), Munkács szerepe hirtelen megnövekedett.

A vár 1638-ban felvett leltárának egyik tétele: "Az Sido Bastyajanak ajtaja sarkos, pantos".[7] A tárgyról, amelyet a leltár leír, közelebbit nem tudunk, de minthogy a fejedelemről egyébként ismeretes, hogy pártolta és alkalomadtán szolgálatába fogadott zsidókat, nem lehetetlen, hogy elődje, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) privilegiumát kiterjesztette Munkácsra is, és – mondjuk – engedélyezte, hogy az egyik bástyánál egy zsidó árusítson, kereskedést tartson. A bástya neve évekkel később (1648) is használatban volt.[8]

Az 1721. évi adóösszeírás a szent-miklósi kincstári uradalomban Alsó-Vereckén, Felső-Vereckén, Pudpolóc-/Vezérszálláson, Polanán, Szolyván, Szent-Miklóson tart számon zsidó bérlőket. Ezek a bérlők lovat tartottak, pálinkafőzőt üzemeltettek, egyéb kereskedést azonban nem folytattak, többségük "egyformán szegénységben élt". A Vereckei-hágótól Bereg belső részeibe vezető útvonal egyfelől, az összeírásban hangsúlyozott szegénységük, másfelől, mutatják, hogy valószínűleg újonnan betelepülők voltak.

ZSIDÓ BÉRLŐK

A 17. század középső harmadában tűntek fel az "Éjszakkeleti-Kárpátok" határvidéki uradalmaiban az első állandó zsidó bérlők: Makovica uradalom (Sáros vármegye: Rákóczi birtok), Homonna (Sáros: Drugeth, majd Thököly birtok), Ungvár (Ung vármegye: Drugeth, majd Bercsényi birtok), Munkács (Bereg vármegye: Rákóczi birtok), Huszt (Máramaros vármegye: Rákóczi birtok). Nevük alapján Lengyelországból valók, az országnév azonban közelebbről minden bizonnyal az Északkeleti-Kárpátokkal északról szomszédos, a hegylánc túloldalán fekvő Kis-Lengyelország (Krakkó) és Galicia–Lodoméria (Lemberg) – a későbbi osztrák Galicia – térségét jelenti.[9]

I. Lipót az 1659. évi decretumban (§ 57), hivatkozva az 1655. évi decretum 29. §-ára, elrendelte, hogy a Tisza folyó mellől a sóvámokból a zsidókat távolítsák el.[10] Eszerint a 17. század közepén az uralkodói jövedelmek szempontjából igen jelentős sóvámokat zsidó bérlők vezették. I. Apafi Mihály fejedelem (1661–1690) 1677-ben Huszton lefogatott "egy Lengyel országi vén sido"-t, bizonyos "marhákkal kereskedő emberek" ügyében.[11]

Máramarosban 1691-ben a hatóságok megtiltották a zsidók letelepítését, 100 forint büntetés terhe mellett. A tilalom értelemszerűen a földbirtokosoknak szólt,

de súlyosságából azt a következtetést is le lehet vonni, hogy bizony a földbirtokosok szívesen adták bérbe zsidóknak a földesúri haszonvételeket (*regalia minora* / *beneficia dominalia* / regálék): korcsmáltatás, szesz- és pálinka-égetés, sörfőzés, borkimérés, mészárszék, bolti kereskedés, malom, kőbánya stb. Ez sokáig aligha jelentett többet, mint falvanként vagy birtokonként egy-egy család, de ha tilalommal kellett fellépni a jelenség ellen, az összességében mégis a zsidók észrevehető jelenlétét jelzi. Az első zsidó bérlők, mint alább majd egy jegyzékből kitűnik, több helységben bérelték a regálékat, ez nemcsak azt mutatja, hogy a 17. század végén még kevés számú zsidó vállalkozó jelent meg a Kárpátoktól délre eső térségben, de azt is, hogy ezek valóban vállalkozók voltak.

KORCSMÁLTATÁS A MUNKÁCSI URADALOMBAN, 1649–1707

A zsidó uradalmi bérlők körülményeit Munkácsról, szerződések alapján, részletesebben ismerjük. A munkácsi uradalom a 17. század utolsó negyedében a földesúri javadalmak haszonvételét zsidóknak adta bérbe.

Az első, közvetett adat: I. Rákóczi György fejedelem özvegye, Lorántffy Zsuzsanna (1600 k.–1660) egy zsidónak adta ki a korcsmáltatást (1649), megengedve azt is, hogy saját borát árulja. Feltehető, hogy ez időtől folyamatosan volt zsidó bérlő a munkácsi uradalomban. A néhány évtizeddel későbbről fennmaradt szerződések pontosan rögzítik az ügylet feltételeit és rögzítik a zsidók státusát. Az első ismert szerződést (alább: *a*) gr. Thököly Imre (1657–1705) kötötte meg (1678), 1677 óta az I. Apafi Mihály erdélyi fejedelemtől laza függőségben lévő, akkor még a Habsburgok ellen harcoló kurucok ("bujdosók") egyik főembere, hamarosan (1680) a kuruc csapatok vezére, néhány év múlva a munkácsi uradalmat elhalt férje, I. Rákóczi Ferenc után bíró gr. Zrínyi Ilona (1643–1703)[12] második férje, Felső-Magyarország fejedelme (1682–1685) (amúgy pedig hitszegő kalandor, kései, provinciális *condottiere*). Az Erdélyi fejedelemségben akkor már jó fél évszázada éltek és szabadon mozogtak a zsidó kereskedők. Efraim zsidó korábban a közeli Szent-Miklós[13] korcsmáját bérelte, de ezen a kikötött bérleti díjnál (100 forint) kevesebb jövedelem volt, ezért a szerződés szerint az összeg felét visszatarthatta. A Munkács városi sör- és pálinka-kimérést mint az uradalom alkalmazottja vette át. Ő kezelte a városi vendégfogadót is. A szerződés szoros elszámolásra kötelezte. A sörfőzéshez gabonát (árpa, zab, kevés rozs), a szállításhoz fuvart, neki magának természetben bért az uradalom adott. A szeszesital árusítására a városban és a várban monopóliumot kapott. A sörfőzés hulladékán köteles volt sertéseket tartani, ezek egy részét saját hasznára. (Hogy ő maga fogyasztott-e a sertéshúst, nem tudjuk, de bízunk abban, hogy nem. Pusztán a tartással még nem sértette meg a rituális előírásokat.) Három évvel később (1681) ugyanennek az Efraimnak Zrínyi Ilona már bérbe adta (*b*) a szent-miklósi korcsmát és a Munkács

határában lévő őrhegyaljai vámot. A bérleti díjat rögzített időpontokban kellett befizetnie. Saját jövedelmét nyilván a díjon felüli bevételek jelentették. II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem (1704–1711) alatt az előző bérlő (talán a korábbról ismert Efraim?) felmondta a vár területén és Szent-Miklóson lévő korcsmák bérletét, ezért az uradalom új szerződést kötött (1707) Salamonovics Márk zsidóval (*c*), most már csak a városi és oroszvégi (a szövegben: Roszvigovo) korcsmák és vámok bérletéről, különválasztva ettől a korcsmáltatást a várhegy alatti községben (Várpalánka); ti. a várhegy alatt DK-en húzódó palánkon belül közel 100 ház állt. A szerződés legfontosabb új kikötése a bérlő felhatalmazása, hogy mindenkin, aki árut hoz be Lengyelországból, szigorúan vegye meg a vámot, ebben a tekintetben a zsidó bérlő úgyszólván hatóságként járhatott el, akár az uradalmi "tiszt(tartó) uramék" asszisztenciája mellett. A bérlő monopóliumot kapott mind a sör főzésére, mind kimérésére, de az esetleg az uradalmi tisztek által főzött sört köteles volt árusítani. A sörfőzéshez szükséges gabonát szabadon őröltethette. A bérleti díj egy részét természetben (posztó), nagyobb hányadát pénzben (300 forint?) kellett megfizetnie.

(*a*) *Gr. Thököly Imre alatt (1678. január 1)*[14]

"Annus incipit die prima Januarii 1678. Effraim zsidó hites szolgánkra biztuk Munkács városában lévő ser és pálenka korcsmáinkat, melyekből mindenféle jüvedelmet igazán s hitelesen tartozik kezünkhez administrálni és számot adni. Effraimnak az ő szolgálatjáért meg engedtük ebben az esztendőben, hogy a szent-miklósi árendát 100 forintban bírja, mivel most annyi jüvedelme nincsen azon árendának, mint az elmúlt esztendőkben volt; oly conditioval pedig, hogy a 100 forint árendában maga fáradságáért Effraimnak 50 forint defalcáltassék.[a] Az 50 forintját pedig fogyatkozás nélkül tartozik minekünk befizetni annak idejében, amikor mi kívánni fogjuk. Item rendelünk neki maga és cselédji eledelére 5 köböl[b] búzát, lovára 5 köböl zabot és egy öl[c] szénát.

A serfőző mellett lévő két legénynek valahányszor főznek, mind a kettőnek 16 poturát[d] adnak. Serfőzőnek 20 forintja fog járni, és 3 köböl rozsa, mivelhogy a vár szükségére is fog sert főzni, s valamikor a vár szükségére sert főz, akkor minden hétre munkácsi udvarbíránk adjon 2–2 embert mellé, aki segétsen neki; fogyatkozás nélkül pedig ez legyen meg mindenkor. (...)

Mindezekre szorgalmatos gondot fog viselni inspector uram. A serfőzéshez elegendő gabona legyen mindenkor és a sörnek elvitelére a korcsmákra szekér, munkácsi udvarbíránk adjon elégséges szekereket és valamikor fogyatkozás lesz, udvarbíránk fogja pótolni.

A városi vendégfogadónkat is Effraim kezében bíztuk. Minden kántornak[e] a végén szép rendes lajstromot csináljon, mit percipiált,[f] mit erogált?[g] és mennyi a jüvedelem? hogy azt fogyatkozás nélkül elkövethesse, diáriumot tartson[h] Effraim és minden nap felírjon. Az hitet letegye, az mint úgy is kell lenni mindenkor.

Arra is inspector uramnak nagy gondja legyen, hogy azon korcsmáink ellen senkinek ne engedjen árulni. A várban se hozzon senki pálenkát árulni, hanem akik Effraimtul veszik meg.

Semmire pénzt nem fog erogálni, az megnevezett fizetésen kívül, és annak is a pénznek ki kell jünni az 30 sertésnek az árából, mert annyit tartozik hizlalni esztendőt által a malátával, megvévén olcsón az hitván sertéseket. Mind ser-szaladokra, mind Pálenka-szaladokra Munkács várából adatunk életet,[i] s tettünk arról ilyen dispositiot. Esztendő által, noha több el fog kelni, de csak 300 hordó sert tettünk fel, arra 200 kassai köböl[j] életet deputáltunk és külön töttettük a várban: 100 köbli szép árpa, 100 köbli szép zab. Egy főzésre 6 köböl fog menni, s abból 8 hordónak kell kitelni. És hogy a ser jobb legyen, mindenik főzelékre[k] egy-egy véka rozs listet deputáltunk, s 10 köböl rozsot a végre is félretöttettünk. Mindenik főzelékre 7 véka komlót rendeltünk, s ha a komló dolgában fogyatkozás lészen, munkácsi udvarbíránk fogja azt megfizetni. Pálenka is per annum el kél 4 000 itcze.[l] (...) Pálénka pedig vagy aquavita olyan lészen, hogy itczéje 18 polturán okvetlen elkeljen. Inspector uram fogja mindenkor kiadatni mérve, valamikor kívántatik, mind a serre, mind a pálénkára való életet.

A városi vendégfogadósnak nem akarjuk, hogy másféle fizetése légyen és több esztendő által, hanem 10 hordó ser, azt árultassa ki maga számára. Most csináltattunk munkácsi udvarbíránkkal 12 hordót, sernek valót, mindenik 100 itczés lészen, hogy az eddig experiált confusiót elkerülje Effraim szolgánk, más féle hordó egy se legyen Effraimnál.

Az kik a vendégfogadóban szekeresek vagy lovasok beszállanak, azoktul a vendégfogadós minden éjjelre egy-egy lótul, vagy ökörtül egy-egy polturát fog venni mi számunkra. Oda szénát, abrakot elegendőt fogunk adatni munkácsi várunkból. Arra is inspector uram szorgalmatosan vigyázzon.

Datum in arce nostra Munkács, die et anno suprapraenotatis."[m]

MAGYARÁZATOK

a Azaz "levonassék".
b Szemestermény űrmérték, ca. 64 liter.
c Öl / lat. *orgia* (mint rétmérték): helyileg meghatározott nagyságú terület (1–2 ha).
d Potura / poltura, 6 dénár értékű apropénz.
e Lat. *contor*, "kérdez", "keres"; itt: "könyvelési / elszámolási időszak".
f Lat. "beszedett".
g Lat. "kiadott".
h Diárium: "napló"; értsd: napi mérleget vezessen.
i Szalad: maláta; élet: gabona.
j 1 kassai köböl (*cubulus / Kübel*) = 69.84 kg (a szerződés idején).
k Főzet.
l Itce / icce (*justa / media / Halbe*): korcsmai ital- / bormérték; 1 pozsonyi icce = ca. 0.84 liter.
m Lat. "a fent megadott évben és napon".

(b) Gr. Zrínyi Ilona alatt (1681. január 1)[15]

"Munkáczi Ephraim sidónak Szt. miklósi korcsmát vámostól száz magyari forintokban, item a potheringi[a] vámot, korcsmán kívül huszonnégy forintban, in summa fl. 124 bocsátotta árendára eő n(agysá)ga ilyen conditióval, hogy quottannis[b] tartozik azon summát két terminuson, úgymint Szt. Georgi,[c] Szt. Mihályi,[d] Punkösd és Karácson napokra infallibiliter[e] az eő n(agysá)ga kezéhez administralni per patentes suae celsitudinis.[f]

In Acre n(ost)ra Munkácz 1. Januarii Anno Domini 1681."

MAGYARÁZATOK

a Podhering / Podhorján / Őrhegyalja: tanya Munkács mellett (ma a város része).

b Lat. "minden esztendőnként".

c Április 24.

d Szeptember 29.

e Lat. "csalhatatlanul", értsd: pontosan.

f Lat. "eljuttatni, őfensége rendelkezései szerint".

(c) II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem alatt (1707. május 2)[16]

"Én, alább megírt, recognoscálom per praesentes, hogy munkácsi arendator sidó, megunatkozván mostani szűk időtől, minthogy palánkbeli és szent-miklósi árendát, melyet tavalyi contractus szerint bírta, ez idén remittálta,[a] sőt az ser árultatás is vár alatt levő Munkács-ra való nézve oda vár alá és palánkbeli korcsmákra fordíttatik, csak egyedül az munkácsi és orosz végek[b] pálinka korcsmát, azon helyekhez tartozandó vámokkal együtt, hét vég finom köz lengyis[c] posztót,[d] amelyet tartozik simul et semel[e] sz. Mihály napjában[f] anni modo currente[g] administrálni, Salamonovics Marko sidónak árendában bocsátottam az alul expraessált conditiók[h] szerint.

1) Engedtetik meg nekie, hogy szaladnak való életet munkácsi malmokban azon esztendők forgása alatt szabadon őröltethessen minden vámszedés és vevés nélkül.

2) Az praememoriált[i] helyeken, ahol pálinka korcsmák engedtetnek meg neki, kegyelmes urunk jobbágyi közül senkinek nem lesz szabad pálinkát főzni, annyival inkább árulni és árultatni, mely eránt (valakik) contravenientes,[j] munkácsi mostani és jövendőbeli tiszt uraimék tartoznak assistálni, úgy nem Munkács várában.

3) Az vámot pedig mindenféle kereskedő ember, akár jószágbeli, akár máshonnét való jobbágy legyen valaki, Lengyelországban akármennyivel nevezendő eladó marhát veszen, tartozik sine omni respectu personarum[k] megadni, melyben ha valaki contráriuskodnék, kegyelmes urunk ő Nagysága parancsolatja szerint tartozzanak tiszt uramék assistentiával lenni, legyenek is.

4) Hoc addito, hogyha az munkácsi tiszt uraiméknak módja leszen az sernek az városon való árultatására, afféle hordós sereket tartozik kiárulni, és tisztek limitatiója szerint minden hordóért megfizetni, (...) másonnét peniglen sereket hozni vagy magának főzetni ne legyen szabad tovább való dispositióig.[l]

Kinek is nagyobb elhitelére adtam ezen arendatoria levelemet említett Marko sidónak kezem írásával és pecsétemmel megerősíttetvén.

Datum Munkács, die 2 Maii anno 1707."

MAGYARÁZATOK

a Azaz "felmondta".

b Oroszvég / Roszvigovo.

c Más iratban: *köszlendis*.

d A következő évben (1708) az ugyanazon bérlővel kötött szerződésben hasonló feltételek mellett az éves árenda "háromszáz magyar forintok" volt. MZsO II, p. 418 sk., no. 361.

e Lat. "egyszerre és együtt".

f Szeptember 29.

g Lat. "a jelenlegi módon".

h Lat. "az alábbi feltételek".

i Azaz "fentebb említett".

j Lat. "szembeszegülnek".

k Lat. "személyre való tekintet nélkül".

l Lat. "rendelkezésig".

A fenti három szerződés kedvezményezettjei biztosan a térség módos zsidó bérlői közé tartoztak, de hát a munkácsi uradalom is a térség legnagyobb birtoka volt. Efraim zsidó Thököly Imre és Zrínyi Ilona szerződéseiben ugyanaz a személy lehetett, ami azt mutatja, hogy a zsidó bérlők valószínűleg huzamosabb ideig megmaradtak helyükön. Salamonovics Márk esetében (*c*) csak merész feltevés (a név nem különleges, de nem is túl gyakori), hogy esetleg ugyanaz a személy, mint akivel két évtizeddel később majd Huszton találkozunk hasonló szerepben és hasonló jómódban. S végül, hangsúlyozni kell, hogy Munkács a 17. század végén, mint már régóta és még sokáig, a térség központja, legfontosabb vára és városa volt, aligha véletlen, hogy a zsidók, vagy csak néhány zsidó bérlő, tartós jelenlétéről innen vannak a legkorábbi beszédes források.

A kuruc felkelés, a II. Rákóczi Ferenc vezetésével folyó Habsburg-ellenes háború megnehezítette a kereskedést, nemcsak azzal, hogy bizonytalanná tette az utakat, de rendszeres sarcolással, fosztogatással. Az átvonuló csapatok az egész országban mindenütt fizetség nélküli ellátásra tartottak igényt, a korcsmákban is. A kurucok erősen szorongatták a zsidókat, adót és egyéb pénzeket vasaltak ki belőlük, szállítmányokat rendeltek tőlük, de nem fizettek.

A kuruc csapatoknak Lengyelországi zsidó kereskedők csempészték az acélt, a fegyvert Andrzej Potocki- (1673–1751), akkor kijevi vajda, a leggazdagabb lengyel földesúrtól Ukrajnából, Moldvából (1705), a huszti kapitány állított ki nekik hamis útlevelet.[17]

Röviddel a fent (*c*) idézett szerződés után a podheringi és szent-miklósi vám, a szent-miklósi sör- és pálinka-korcsma új (zsidó) bérlő kezébe került, s az előző bérlő levélbe adta, a kuruc harcokra utalva, a következőket.[18]

> "(...) most mind Lengyelországban s mind penig hazánkban levő hadakozás és a pénznek is kelletlensége miatt az kereskedők ugy mint annak előtte nem járhatnak és magok kereskedését nem folytathatják..."

KORCSMÁROSOK MUNKÁCSON ÉS KÖRNYÉKÉN, 1700 K.

Év	Hely	Bérlet tárgya	Díja	Bérlő neve	Forrás
1678	Munkács város	ser, pálenka korcsma	Effraim		*(a)*
1681	Szent-Miklós	korcsma	100 frt	Ephraim	*(b)*
	Pothering	vám	24 frt	ua.	
1700	Szent-Miklós	vám			MZsO VIII, no. 405
		száraz malom			
		korcsma	160 frt össz.		
	Szolyva	(patak-) malom	40 frt		
	Alsó-Verecke	vám, korcsma			

Év	Hely	Bérlet tárgya	Díja	Bérlő neve	Forrás
1702	Munkács	vám, korcsma		Marco arendator Munkacsiensis	MZsO V/2, no. 908
	Alsó-Verecke	ua.		ua.	
	Podhering	ua.		ua.	
1707	Munkács	palinka k.	7 vég posztó	Salamonovics Marko	(c)
	Oroszvég	palinka k.		ua.	
	Podhering	vám	3 vég posztó	ua.	MZsO II, no. 339
	Szent-Miklós	vám		Joseph Lachmanovics	
	Szent-Miklós	ser, pályinka k.	ua.	ua.	
	Zavadka	korcsma	6×20 icce vaj	Majer Abrahamovics	MZsO II, no. 340
	Alsó-Verecke	vám, pálinka k.	12×20 icce vaj	Boruch Jalubovics	MZsO II, no. 342
1708	Munkács	két bolt[19]	35 tallér	Abesztanczy Jakab	MZsO II, no. 356
1708	Szent-Miklós	pálinka k.	120 frt	Lázár Lachmanovics	MZsO II, no. 360
		vám		ua.	
	Podhering	vám		ua.	
	Munkács	vendégfogadó	300 frt	M.-i arendator sidó Salamonovics Marko	MZsO II, no. 361
		pályinka k.		ua.	
		pályinkafőzés		ua.	
		vám		ua.	
	Oroszvég	vendég fogadó		ua.	
1708	Szaszulka	pályinka, ser k.	70 frt	Izraelovics Ábrahám	MZsO II, no. 362
	Sztrona			ua.	
	Nagy-Bisztra			ua.	
	Szolyva	malom	65 frt	Isaih Abrahamovics	MZsO II, no. 363
		ser, pályinka k.		ua.	
		sóvám		ua.	
	Holubina	pályinka k.	30 frt	Salamonovics Marko	MZsO II, no. 364
	Szent-Miklós	vendég fogadó		M.-i Arendás Sidó Markó	MZsO V/2, no. 995
1712	Huszt	educillum cremati		MZsO V/2, no. 1033	

Hasonló jellegű és tartalmú bérleti szerződések maradtak fenn másutt is a térségben. 1683-ban Gáton (Bereg vármegye) a hídvámot egy Sájon nevű zsidó bérelte. 1691-ben Zemplénben, Ulics rutén községben a korcsma bérletét zsidó tartotta.[20]

A régi korcsmáltatási szerződésekben különböző megkötések szerepeltek arra nézve, hogy a korcsmáros az uradalmi terményeket használja fel vagy árusítsa, ez valószínűleg a szőlő- és bortermésre is vonatkozott.

3. Telepítések kora

A SZATMÁRI BÉKE UTÁN

A kuruc felkelések és II. Rákóczi Ferenc háborúja Északkelet-Magyarországot, a vezérlő fejedelem (1704–1711) hátországát szinte kiüresítették. A férfiak a kuruc hadseregben harcoltak, a falvak lakossága menekült az adók, rekvirálások elől. Csak Ung vármegyében 14 falu vált teljesen lakatlanná, közel kétszáz faluból alig nyolcban maradt 25 családnál több. Az 1708. év szörnyű pusztításait, amelyeket a kurucoktól a zsidók elszenvedtek, Samson Wertheimer (1658–1724) országos rabbi (Wien / Kismarton) az udvarban is szóvá tette. A betelepítés a szatmári békét követő években elemi fontosságú országos gazdasági szükségesség volt, és annak érdekében, hogy segítse a térség újraélesztését, a kormányzat különböző kedvezményekkel támogatta.

A 18. században az Északkeleti-Kárpátokban – kisebb módosításokkal – helyreállt a középkori magyarországi vármegyerendszer. A zsidók története szempontjából Ung, Bereg, Ugocsa vármegyéken kívül többé-kevésbé szorosan a térséghez tartoztak északnyugaton Szepes, Sáros, Zemplén, délen Szabolcs, Szatmár, kelet-délkeleten Máramaros északi, nagyobb felén kívül a Tisza bal partja, a Visó térsége is.

A királyi városoknak Magyarországon privilegiumaik (törvényhatósági jog, vásártartás, vám / árumegállítás joga stb.) részeként joguk volt megtiltani zsidók letelepedését (*privilegium de non tolerandis judaeis*). A Kárpátalján a városok (*civitas*) általánosan nem éltek ezzel a joggal, a mezővárosok (*oppidum / Markt / Marktflecken*), földesúri birtokok pedig egyaránt behívtak és letelepítettek vagy befogadtak zsidókat. Zsidók települtek be Ungvárra, amely kamarai város lett (*oppidum regio-camerale*), a környék mezővárosaiba: Nagykapos, Szerednye, Szobránc, és falvakba. A vásártartási jog egyenesen kedvezett a zsidók legalább alkalmi (rendszeres) bebocsátásának.

Városok az Északkeleti-Kárpátok térségében

Alsó-Verecke (1734: *oppidum* / mezőváros)
Beregszász (1342: szabad királyi város, később mezőváros; megyeszékhely)
Eperjes (1514: sz. k. város, megyeszékhely)
Huszt (1329: város)
Kassa (1290: tárnoki sz. k. város, megyeszékhely)
Máramaros-Sziget (koronaváros, majd mezőváros)
Munkács (1378: város)
Nagy-Bereg (mezőváros)
Nagymihály (1399: vásártartási jog, 1416: mezőváros)
Nagyszőlős (1262: sz. k. város, később földesúri birtok, megyeszékhely)
Szatmár / Szatmár-Németi (héb. Szakmér) (1715: sz. k. város)
Ungvár (1430: sz. k. város, később kamarai mezőváros; 1769: megyeszékhely)
Vári (mezőváros)
Visk (1329: mezőváros)

Ezekben a helységekben alkalmilag vagy bérlőként a 17/18. század fordulója előtt is találkozhattunk zsidókkal, ezután pedig nem volt különösebb akadálya a betelepedésüknek.

A bérlők vagyoni helyzetének megszilárdulását általánosítható módon mutatja egy történet a Szatmár vármegyei Nagykárolyból. A gr. Károlyi birtokokon már a szatmári béke (1711) után, 1727-ben bizonyos Volfovicz Sido Mihály évi ezer rajnai forintért öt évre átvette az uradalomtól a "ser nevelő s palinka főző(t)", a "ser és palinka korcsma vámmal együtt", "Csanalosy [Csalános] és Fényi bor, ser, pálinka korcsma vámmal együtt", és a majtényi korcsma bérletét.[1] A szerződésben másodlagos jogokat is kikötött magának (a seprő hasznosítása, engedély malom építésére stb.). Tekintve, hogy ez a szerződés csak megújította az évekkel korábbi, szerényebb volumenű szerződéseit,[2] ez a Cvi Hirsch ben Zeev Wolf / Volfovicz Mihály – mint nem egy hitrokona az Északkeleti-Kárpátokban is – valóságos nagyvállalkozó lehetett, aki megerősödvén, az újabb szerződések alatt már nem tartotta szükségesnek héber aláírását használni. Talán azon az úton járhatott, mint egy másik bérlő, szintén Nagykárolyban,[3] aki néhány évvel később (1740) teljesen függetlenítette magát a zsidó községtől, és a földesúr szolgálatába állt.

> "Lázár Josephovics az Cumunitásban nem lészen, hanem immediate az Urasághtól és fü tyszteitől fog dependeálni,[a] s ha valakinek ellene praetensiója[b] lészen, tartozik azt ottan proisequálni,[c] és valamint eö néki az Cumunitás semmiben is nem fog parancsolni, ugy ellenben ős az Cumunitásnak se nem fog parancsolni, se pedig legh kisebb dolgábanis a Zsidóknak nem fogja magát avatni."
>
> MAGYARÁZATOK *a* Lat. "függni". *b* Lat. "követelése". *c* Lat. "elvetni".

Volfovicz korcsma-, vám- stb. bérleteit már 1738 óta mind Lázár Josephovics tartotta, több társával, évi 1 250, majd 1 600, végül 2 000 forintokért, és nem kellett elhagyniuk "az több zsidók kommunitását" sem.[4]

Sziget mellett, (Tisza-) Karácsonfalván (jidd. Kretsinef) 1719-ben jelentek meg az első zsidó lakosok: Alter Mose, felesége és két gyermeke, és bizonyos Hirsch, egyedülálló férfi. Reb Alter az egyik földesúrtól korcsma- és földbérletet kapott. Kis falu, kis birtokosok, de mindegyikük befogadott egy zsidó családot, így a zsidók száma a térségben gyorsan növekedett. Galiciaiak voltak valamennyien.

Munkácson – a városban – 1721-ben már (!) / még csak (?) 17 zsidó család élt, nevük alapján lengyelországiak. Ung vármegyében az egykori Drugeth, utóbb Bercsényi birtokokon a szatmári béke után maga az új tulajdonos, a Kamara telepített le zsidókat. A továbbiakban a zsidók száma a városokban, mezővárosokban a 18. század végén növekedni kezdett, helyenként a lakosság harmadára vagy még többre rúgott.

Munkács zsidó lakossága a 18. század első felében, gyakorlatilag a szatmári béke (1711) után, a kuruc háború okozta pusztulást követő konszolidáció idején, beköl-

tözés vagy betelepítés folytán kezdett növekedni, egy összeírás 1741-ben már 80 családot tart számon. Ez a létszám lehetővé tette a zsidó község formális létezését. A Schönborn uradalom engedélyt adott külön imaszoba létesítésére. 1774-ben megengedte, hogy a zsidók saját házat építsenek maguknak, ők azonnal éltek is a lehetőséggel, megépültek a főtérről nyíló Zsidó utca első házai. 1827-ben a vármegyei főszolgabíró és a városi bíró engedélyt adott a szombathatár kijelölésére (póznák). Végül, 1910-ben Munkácson (jidd. Minkács), a "Kis Jeruzsálem"-ben a zsidó lakosság aránya elérte a 44 százalékot.

ÖSSZEÍRÁS, 1725–1728

Az 1725–1528. évi országos összeírásban[5] Nyugat-Magyarországhoz képest a terület zsidó lakossága még elég gyér volt. Sáros, Zemplén, Ung, Ugocsa, Bereg, Máramaros vármegyékben összesen 171 községben összesen 215 zsidó család élt. Igen kevés kivétellel mind a nemes földesuraktól béreltek pálinkaégetőt, szesz-, sörfőzdét, korcsmát, malmot. Az összeírás a vármegyénként, járásonként táblázatba foglalt adatok sorában nem egy esetben személyenként külön leírást adott a családfők származási helyéről, megélhetéséről, családi állapotáról, bérleménye felszereltségéről vagy éppen a helybenlakás időtartamáról, ezt különösen olyan esetekben, amikor az illető újonnan érkezett, jövevény (*advena*) volt, azaz legfeljebb 2–3 éve lakott az adott helyen.

Nyilvánvalóan nem volt anyakönyvezés, hivatalos névhasználat, a jegyzékek mindenkit a hétköznapokban használt nevén említenek, legtöbbször egyszerűen "Lázar nevü Sido", Iczko Judaeus", "Marko Chaim Judaeus" stb. A *zsidó* itt a státust jelöli. Zemplén vármegyében a mintegy 80 összeírt zsidó többsége kettős nevet visel, második nevük szinte kivétel nélkül az egyértelműen szláv *-ovics* végződést mutatja: Abrahamovics, Isakovics, Izraelovics, Jakubovics, Laibovics / Levkovics (< Lajb / Lejb / Löb < ném. Löwe), Berkovics (< Barukh), Zelmovics (< Zalman < Selomo), sok Moskovics (< Mosko < Mose) stb.

A bérleti díjak, amit a zsidók a földesuruknak fizettek, a tízes számok nagyságrendjén belül váltakoztak, forintban (a 18. század közepétől kezdődően: 1 *Gulden / florenus* = ca. 11.7 gr ezüst = ½ tallér = 60 krajcár). Bereg vármegyében[6] néhány községnél egy-egy név mellett ilyen megjegyzést látunk: "Az Földes Urnak fizetett (...). Az Sidonak adott (...)", "Az Falunak nem ad. Az Sidonak adott" stb. A "zsidó" ezekben az esetekben az adóbérlőt jelenti, nyilván a vármegyei adó behajtóját.

Ung vármegyében[7] összesen 17 községben élt egy-egy zsidó (Csertész, Dubrinics, Hunkóc, Kis-Berezna, Lehóc, Minaj, Nagy-Berezna, Paszika, Perecseny, Szerednye, Uzsok stb.), Ungváron ketten is; egyikük helyett a szolgája tartotta fenn bérletként a sörkimérést. A szesz-égető (*ahenum / olla crematoria / Kessel*, "üst"), sörfőzde (*braxatoria*) vagy korcsma (*educillum*), borkimérés (*oenopolium*), csapszék bérlete mel-

lett az erdős vidéken némelyek ingatlant is béreltek: "van annyi földje és legelője, hogy a széna megtölt három szekeret", "négy szekeret", "lakóhelyén gyümölcs nem terem, de van legelője, amelyen négy szekér szénát kaszálhat." A megyében a leggazdagabb az uzsoki bérlő volt, évi 200 forintot fizetett a földesúrnak, nagyjából a tízszeresét annak, amit a többiek, három pálinkaégető üstje, négy lova, két tehene volt. Az Ung megyei zsidók tulajdonában az összeírás szerint összesen 19 ló volt. A ló – és a szekér – különösen nagy értéknek számított, tulajdonosai nyilvánvalóan kereskedtek, vásároztak. Ungváron, mellesleg, a 18. században minden héten két nap hetivásár volt, és évente hét országos vásárt is tartottak.

Az Ung megyei összeírás feltünteti a családhoz tartozó gyermekek életkorát is. Feltűnő, hogy szinte kizárólag kiskorú, 10–8–4, 5–3–2–1 stb. éves gyermekeket említ, az idősebbek ritka kivételnek látszanak. Mi más lehet ez, mint annak a jele, hogy az összeírt családfők maguk is viszonylag fiatal férfiak. Fiatal zsidók jöttek át Galiciából, át a vízválasztón, az Uzsoki-hágón, a Kárpátokon innenre, a magyar vármegyékbe, kerestek földesurat, hogy letelepedési engedélyt, korcsma-bérletet kapjanak; fiatalok, vállalkozó szelleműek: nem csoda, hogy hamar boldogultak. Szolgák sem szerepelnek az összeírásban: nemigen volt nekik. Ők voltak azok, akik helyet csináltak később érkező hittestvéreiknek, megbízhatóságuk nyomán a földesurak megbíztak a Kárpátokon túlról érkező zsidókban, uradalmuk más falvaiban is szívesen rájuk bízták a pálinkaégetőt, a korcsmát, majd a malmot, a mészárszéket, a vámot, bármilyen regálét.

A máramarosi összeírás[8] Szigeten kívül felöleli Apsát, Barcánfalvát, Bustyaházát, Bocskót, Husztot, Kőrösmezőt, Rahót, Szlatinát, Taracközt, Técsőt, Visket, (Visó-) Oroszit stb., közel 40 községet, legtöbb helyen egy-egy család élt, gyermekekkel, valamelyik szülő özvegy anyjával, néhányuknak volt "lakója" (alkalmazottja), szolgája, lovat csak nagyon kevesen tartottak, jellemzően pálinkaégetés- és / vagy sörfőzésből éltek, a házat (a lakóházat és a szesz- és sörfőzdét) bérelték a nemes földbirtokostól. Amely községben két (nagy ritkán több) zsidó bérlővel találkozunk, ott más-más volt a földesuruk. Egy faluban (jidd. Iber-Rina, ma: Visóvölgy) 6 férfi (család) mellett az összeírás egy tanítót (*praeceptor*) is megnevez.

Huszton egy különösen jómódú bérlő élt, bizonyos Ábrahám, 3 kőből épült malma volt, kettő a közeli Iza községben (a Nagy-Ág partján), egy Huszton, emellett mézsör- (*mulsus*) és sör-kimérést tartott, évi 600 forint bérleti díjat fizetett,[9] ez igen nagy összegnek mondható. De más vagyonos zsidó bérlővel is találkozunk Huszton ugyanebben az időben: Martinus Salamonovics a városi korcsmát (borkimérést) bérelte, évi 450 forintért. A 18. század elején láthatóan még Huszt volt, sókamara székhelye, a Tisza jobb partján a Nagy-Ág torkolatánál, a kiindulópont Máramaros hegyi térségeinek bekapcsolásához a már élénk forgalmú nyugati kereskedelmi hálózatba.

A kis Ugocsában,[10] amely vármegye, Bereg, Máramaros és Szatmár között, híd volt a színmagyar alföldi területek felé, 9 helységben élt zsidó, háromban (Fancsika, Szőlős-Végardó, Rákóc) két-két család, telepesek (egyikük nemesi bérlő), többen a saját

házukban laktak, adót a Szepesi kamarának és a földbirtokosuknak fizettek. Sajátos jelenség, hogy itt az *-ovics* végződésű neveket a magyar névhasználatnak megfelelően vezetéknév gyanánt használták, ezt magyarázhatják pusztán az összeírást készítő Ugocsa vármegyei magyar hatóságok nyelvi szokásai, de tulajdonítható általánosabb magyar nyelvi hatásnak is. 1749-ben 23 zsidó bérelt pálinkaégetőt a vármegyében.[11] 1755-ben Nagyszőlősön zsidó volt a vámos.[12]

Mi sem mutatja jobban, hogy a 18. század első felében az Északkeleti-Kárpátoknak már számottevő zsidó lakossága volt, mint az összeírásokban szereplő helynevek sokasága. Magyar nemes földesúr, többnyire magyar helynév, rutén jobbágyok, zsidó bérlők, a nagyobb helységekben több is. Csak az 1727–1728. évi összeírás száz-egynéhány helynevét adom, betűrendben, csak itt-ott igazítva az irat írásmódján. A későbbi összeírásokból, a század közepéig, a szám már a többszöröse volna.

Az összeírásokban szereplő helynevek

Apsa (Alsó-Apsa) (1728)
Árdánháza (1728)
Alsó-Verecke (1727)
Balasér (1727)
Barcánfalva (1728)
Baskóc (1728)
Bedő (1728)
Bene (1728)
Beregszász (1727)
Beregvár (1727)
Bilahzovica (1727)
Bilke (1725)
Bocskó (1728)
Bubuliska (1728)
Bustyaháza (1728)
Csertész (1728)
Csetfalva (1727)
Daróc (1727)
Darva (1728)
Dávidháza (1727)
Drágabártfalva (1727)
Dubrinics (1728)
Duszina (1728)
Eőr / Őrdarma (1728)
Falud (1728)
Fancsika (1728)
Fejéregyháza (1728)
Felső-Róna (1728)
Gáth (1727)
Gorond (1728)
Gödinháza (1728)
Herincse (1728)
Horlyó (1728)
Hrabovnica (1728)
Hunkóc (1728)
Ilosva (1728)
Iványi (1727)
Jánosi (1728)
Jód (1728)
Kálinfalva (1728)
Karácsonfalva (1728)
Kis- és Nagy-Berezna (1728)
Kis-Gút (1727)
Klastromalja (1728)
Komját (1728)
Konyha / Izakonyha (1728)
Kökényes (1728)
Kőrösmező (1728)
Kövesliget (1746)
Latorka (1728)
Lehóc (1728)
Lipcse (1746)
Ljuta (1728)
Loza (1728)
Lucska (1727)
Medence (1727)
Mihálka (1728)
Minaj (1728)
Oroszvég (1718)
Paszika (1728)
Perecseny (1728)
Putpolóc (1728)
Rahó (1728)
Rakasz (1728)
Rákóc (1728)
Rozsály (1728)
Ruszkova / Visó-Oroszi (1728)
Salánk (1728)
S. Miklós monostor (Munkács) (1727)
Szaplonca (1728)
Szarvaszó (1728)
Szent-Miklós (1727)
Szeklence (1728)
Szerednye (1728)
Szerfalva (1728)
Sziget (1728)
Szlatina (1728)
Szolyva (1727)
Szőlős-Végardó (1728)
Sztavna (1728)
Sztrojna (1728)
Szuszko
Taracköz (1728)
Técső (1728)
Tiha (1728)
Tisza-Újhely (1728)
Tiszova (1728)
Ungvár (1728)
Urmező (1728)
Uzsok (1728)
Verbiás (1727)
Uglya / Igla (1728)
Ugornya (1727)
Ukliva (1728)
Vajnág (1728)
Váralja (1728)
Veresmart (1746)
Vinna (1728)
Visk (1728)
Viznice (1728)
Volóc (1728)
Zavadka (1727)
Zauszina (1728)
Zavidfalva / Dávidfalva (1727)

A MÁSODIK FIÚK

A 18. század közepén a zsidók betelepülésében külső tényezők is szerepet játszottak. Az osztrák örökös tartományokban / Csehországban, Morvaországban és Sziléziában VI. / III. Károly a zsidók számának korlátozása végett sajátos tilalmat vezetett be: a *Familiantengesetz* (*gezérat ha-senijot*, "a másodikok tilalma") (1726. október 16) minden családban csak az elsőszülött fiúgyermeknek engedte meg, hogy mint lakos (*incola*) – a megfelelő adó megfizetése mellett – megházasodjék és családot alapítson, azaz korlátozta a letelepedési engedélyt bíró családfők számát. Az engedélyt (*Familiennummer*) apjától, annak halála után, a legidősebb fiú örökölte, ha már betöltötte a 24. évét. Aki e tilalom ellenére mégis megházasodik, azt megvesszőzik és az örökös tartományokból kiutasítják. A családalapítási törvény hatása alatt fiatal zsidó férfiak tömegesen kerestek új lakóhelyet maguknak, mindenekelőtt Magyarország Duna menti déli részein, de olykor már messzebb, az Északkeleti-Kárpátokban is.

Schmuel Fruchter rabbi Morvaországból (Nikolsburg) érkezett Felső-Visóba 1740-ben, valószínűleg nem egyedül, sőt, talán éppen meghívásra. Az itteni zsidó község a későbbiekben sokfelől (Galicia, Bukovina felől is) vonzott jövevényeket, itt alakult ki az egyik legnyugatibb fekvésű *stetl*. Favágók, fuvarosok, földművesek, kereskedők, korcsmárosok, pásztorok, hordárok voltak, aránylag szegénységben éltek. 1900-ban a 7 500 főnyi lakosságból 2 499 (33 %) zsidó volt. Máig megmaradt zsidó temetőjében sok régi sírkő áll.

A *Kárpáti rapszódia* részletesen ír a Szigetről Kőrösmezőre vezető út mentén fekvő "Peméte" községről, ahová Lengyelország felosztása után Porosz-Sziléziából érkeztek, Galicián és a Kárpátokon (a Tatár-hágón) át, zsidók, de nem kaptak földesúri bérletet, ezért fenn a hegyekben, az erdőségek mélyén vetették meg lábukat, földtúrásból, vadászatból, szénégetésből éltek. Az általuk alapított kis faluba később magyarok és ruténok is beköltöztek.

ÖSSZEÍRÁS, 1735–1739

Az 1735–1739. évi összeírásokban[13] külön nyilvántartást kellett készíteni azokról a zsidó családfőkről, akiknek mint *hospes*-eknek magyar (belföldi) földesuruk van (*dominum suum terrestrem intra regnum habentes*), és azokról, akiknek a földesura külországbeli (*qui nimirum extra regnum sunt*), számba véve gyermekeiket, szolgáikat és cselédlányaikat.

A jegyzékekben az összegezés[14] Bereg megyéből feltünteti azokat a zsidókat, akik máshol élő eredeti ("örökös") földesuruktól (*dominus haereditarius*) függnek. Státusuk Beregben *hospes*. Trautson hercegtől függött 100 zsidó család, összesen 235 személy, köztük 5 tanító (*praeceptor*). A "*princeps a Trautschon*" Johann Wilhelm Franz

Trautson von Falkensteint (1700–1775) jelenti. Apja, Johann Leopold Donat von Trautson (1659–1724) is, ő is magas udvari méltóságokat töltöttek be Bécsben, utóbbi Alsó-Ausztria országgyűlésének elöljárója (*Landmarschall*) volt. A szatmári béke után Magyarországon is vettek a kincstártól birtokokat, többek között Sárospatakot, különböző falvakat a Hegyalján stb. Újonnan szerzett birtokaira telepeseket hívtak be, főként szászokat. A Trautson / Trautsohn / Trautschon család férfiága Johann Wilhelm herceggel kihalt, az örökösök a birtokok egy részét, köztük a Sáros vármegyei birtokokat is, eladták. Valószínű, hogy a Bereg vármegyében összeírt zsidók egy része is mint az ő egykori telepesük került Magyarországra.

Sáros vármegyében egyébként 119 családot, összesen 307 főt vesz számba ez az összeírás, de az érintettek örökös földesura szinte kivétel nélkül mind Lengyelországban van. Ugocsában 48 család, összesen 117 fő, és örökös földesurát egyikük sem jelölte meg. Zemplénben 232 családfő, összesen 539 személy, a lengyelországi földesurak részben ugyanazok, mint Sáros vármegyénél. A lényeges különbség, hogy itt, s itt egyedül, nyugat-magyarországi (gr. Pálffy) és morvaországi (gr. Kaunitz) földesurak is említve vannak, esetenként "*ex Moravia, nescit qui*", azaz nem tudja, ki; nyilván nem közvetlenül Morvaországból került Zemplénbe.

A Bereg vármegyei összeírás[15] 38 községben (csak néhány közülük: Bilke, Gorond, Ilosva, Lucska, Oroszvég (Roszvigovo), Szent-Miklós, Szolyva, Verecke, Viznice, Volóc stb.) összesen 53 zsidó családot tart számon, Szolyván, Volócon kettőt, (Alsó-) Verecken, az éppen kialakított Schönborn uradalomban, hármat, az utóbbiak egyike "vastag vászonnemű"- / takaró(?)- festő, Szent-Miklóson négyet, Bilkén hatot. Kevés kivétellel valamennyiük örökös földesura Lengyelországban van / volt, sokan megadták a nevét is, másoknál azonban ez már láthatóan feledésbe merült. Érdekes, hogy egy adott lengyel földesúrhoz többen is tartoztak, úgy látszik, csoportokban jöttek át (az azonosítható nevek alapján leginkább a "jobb part"-ról, Galicia–Podóliából, és települtek le más-más beregi birtokokon. Némely helyen testvérek dolgoztak együtt. (Az üzleti társulás, *sittuf*, gyakori volt testvérek között a zsidó családokban.) A bérlők több mint fele (összesen 32) a Schönborn birtokon talált helyet magának a vármegyében, ezeknek a birtokoknak az összeírásban már C(arolus) P(rinceps) Schönborn / Schönborn Frigyes Károly volt a (névleges) kegyura. A Csernek-hegyi (Munkács) görög-katholikus monostor is zsidó bérlőknek adta ki italkiméréseit (Bubuliska, Klastromalja). Verecken Jacobus Illjasovics állandó boltot tartott (*habet fornicem stabilem*). Az összeírás 5 családnál megjegyzi, hogy tanítót (*praeceptor / melamméd*) alkalmaznak. (Talán ők a Trautson-telepesek?)

A beregi összeírásban szereplő többi családfő, több mint 50, lengyelországi (*Polonia*) földesurat jelölt meg. Ilyenek: Potocki herceg, "Szinjavszki" (Sieniawski) herceg, "Csartoriszki" (Czartoryski) herceg stb. Lengyel herceghez az 50 családfőből 12 kapcsolta magát, és más lengyel földesurakhoz sem egy beregi *hospes* tartozott. Nyilvánvaló, hogy ezek a családok, alkalmasint egy-falubeliek, nem egyenként, ha-

nem csoportban, tömegesen jöttek el Lengyelországból, talán szöktek. Azoknál, akik csak az "*ex Polonia*" formulával jelölik meg földesurukat, a szökés erősen valószínű. A lengyel családok ismertek, mindegyiküknek volt birtokuk az Északkeleti-Kárpátokon túli térségben, a későbbi Galiciában. Nincs rá adat, de feltehető, hogy ez a több mint 150 család, összesen közel 400 személy, többségében a Schönborn birtokon kapott letelepedési engedélyt. Kötelékeik az "örökös" földesúrral valószínűleg némi adó visszautalását jelentették. Az eredeti zsidó község is követelhetett tőlük adót, viszont elvben joguk volt részt venni ott (is) a vezetők választásában. Hogy az áttelepülőknél mennyi ideig tartott a kettős jogviszony, nehéz megállapítani, a későbbi összeírásokban már nincs nyoma.

Beregben a hetivásárt hétfőn tartották, az országos vásárok időpontjai: január 6 (vízkereszt), március 19 (Szent József nap, valamivel mindig húsvét, a mozgó ünnep előtt), április 24 (Szent György nap), a pünkösdi hét, augusztus 29 és november 11 (Szent Márton nap). Ezeket a vásárokat a zsidó kereskedők rendszeresen látogatták, sátrakat vertek fel az árusításhoz, vásároltak is.

A BORKERESKEDELEM ÚTVONALAI

"A bor nagyon kényes. Ha keresztény keze ér a szőlőtőke gyümölcséhez, már nem kóser. Már nem szabad meginni és elmondani rá az áldást."

[Láng György, *Hanele* (1980)]

Tokaj-Hegyalját és más északkelet-magyarországi bortermő vidékeket régóta látogatták zsidó borkereskedők, felvásárlók. Hertnekről (Sáros vármegye) az 1630-as évekből vannak adatok krakkói zsidó borkereskedőkről,[16] földesúri tiszttartó szerződése (1647) egy (olasz-) liszkai zsidóval "hordos borok" eladásáról 200 forint értékben.[17] A kóser bor kezelését már rezidensek ellenőrizték.

Zemplénben, eltérően más kárpátaljai vármegyéktől, néhány községben már a 17. században több zsidó családot találunk. (Gál-) Szécsen a vendégfogadót és a vámot zsidó bérelte, 450 forintért (1670).[18] Nagymihályban, az akkori megyeszékhelyen 1671-ben két "árendás zsidó" lakott, évi 50 forint bérleti díj ellenében.[19] 1726-ban Tolcsván 7, (Erdő-) Bényén 4, Mádon, Tokajban egy-egy. 1732-ben Mádon, (Erdő-) Bényén, (Olasz-) Liszkán, (Bodrog-) Keresztúron, Tolcsván tartanak számon 1–3 zsidó bérlőt. A zsidó családok száma a Hegyalján két évtized alatt jelentősen megnőtt, a következő összeírás Tolcsván és Mádon 13–13, (Sátoralja-) Újhelyen 12, Tokajban 9 családfőt jegyez. Nagymihályban is 8 család lakott. Ezek a lélekszámok már elegendők voltak a zsidó közösségi élet fenntartásához.

A magyar bor lengyelországi kereskedelmét a 17. század elején a Kamara úgy próbálta megkönnyíteni, hogy lengyel területen, a határ közelében, két "letevő helyet" létesített, az egyik Dukla, a másik Jaszló.[20] Bár az eladás csak a termelőknek volt

engedélyezve, a másik oldalon mindig voltak zsidó kereskedők az üzletben. Egyébként a szállítási útvonalak hivatalosan kijelölt állomásain mindenütt nagyobb zsidó községeket látunk: Dukla-hágó–Dukla–Żmigród–Jaszló, Dukla–Rymanów, Uzsoki-hágó–Szambor–Lemberg, Vereckei-hágó–Skolya–Stryj–Lemberg stb.

1723-ban a Szepesi kamara (Kassa) egész Abaúj, Sáros, Zemplén, Borsod, Ung, Bereg, Ugocsa, Szatmár, Szabolcs, Bihar és a Szepesség kóser bor készítését bérbe adta Salamonovics Mihálynak.[21] Megtelepedett a bortermő vidékeken több kereskedő is. 1737-ben Pozsonyban a Helytartótanács rendeletet hozott,[22] hogy Felső-Magyarországon zsidó, görög, örmény, arnót (*Arnoldi* < *arnavut*, "albán, ti. kereskedő") borkereskedők nem kereskedhetnek, kivéve a Lengyelországban élő zsidókat, akik hitelt érdemlően igazolják magukat fejedelmi útilevelükkel (*passualibus literis*), és számukra megengedett a kóser bor készítése (*vini kascher wein dicti confectio*). 1755-ben egy duklai borkereskedő ellen országos körözést adtak ki, mert Borsod vármegyében a borért hamis pénzzel fizetett.[23]

A zsidó szórványok újabb betelepülőket vonzottak, főként Kis-Lengyelország felől. Zsidó árendátorok éltek a Hegyalján Bodrog-Keresztúron, Erdőbényén, a gr. Aspremont család birtokain Mádon, Olasz-Liszkán, Tarcalon, Tállyán, Tokajban, Tolcsván stb. II. Rákóczi Ferenc nővére, Rákóczi Julianna (1672–1717), gr. Aspremont Ferdinánd (1643–1708) tábornok felesége volt. Örököseik befogadták birtokaikon a zsidókat. Szerencsen az 1760-as években *peszah* alkalmából 50 férfi is összegyűlt az ünnepnapokra. Mádon "sok *mohél* élt, mert nagy község volt". Mádon 1771-ből hír van zsinagógáról, ez nem a máig fennmaradt épület volt, csak annak elődje.

Tokajról írja a *Tudományos Gyűjtemény*: "A Zsidóknak is, kik legalább 300-an vannak, tulajdon Sinagógájok van, mellyet 1816-ban építtetett Schmoll Dávid nevű Tokaji Zsidó kereskedő. De még eddig Rabinusok nincsen. Ez a nemzetség az egész Hegyalján rettenetesen szaporodik."

[*Tudományos Gyűjtemény*, 7, IV (1823), p. 29.]

A 18. század középső harmadára nézve Dov Ber Bolechów (Brezsover / Brzezier / Breser / Birkenthal) (1723–1805) héber nyelvű emlékirataiban[24] részletekben gazdag leírást kapunk a kis-lengyelországi zsidó borkereskedők tevékenységéről Magyarországon. Dov Ber nagyapja Chmielnicky elől menekült Mezsiricsiből (Międzyrzec Korecki / héb. Mezrits Gadol / jidd. Mezrits) (Volhynia / ÉNy-Ukrajna), apja, Juda ben Cvi (Hirsch) Loeb (1673–1765 k.) délebbre, Bolechówban (innen a neve) borospincét épített (1727), majd pince-lerakatot nyitott Lembergben is. A Hegyaljáról hozott borokat. Jól tudott magyarul, és ügyfelei szívesen hallgatták elmés jiddis mondásait. II. Rákóczi Ferencnek ő tolmácsolt Adam Mikolaj Sieniawski (1666–1726) belzi tartományi vajda (*palatinus*), a lengyel hadsereg nagyhetmanja birtokán (Brezán), ahol a leendő fejedelem a híres kiáltványt fogalmazta (1703. május 12). Reb Judától Dov Ber és fivére, Arjé Löb vették át az üzletet. Fivére tartósan Miskolcon lakott, ő maga életében legalább hatszor kelt át a Kárpátokon,

hogy hegyaljai bort vásároljon. A jiddis és a héber mellett fiatal korában jól megtanult beszélni és írni lengyelül, tanult némi latint, amely a hatóságokkal való hivatalos érintkezésben nélkülözhetetlen volt, keveset németül is. Még apjával együtt bejárta Magyarországot, apja mindenütt, ahol bort termeltek, elmagyarázta neki a helyi borok minőségét, kitanította arról, hol mikor szüretelnek, mennyi terem, mikorra válik szállíthatóvá a bor stb. Apjától az üzleti kapcsolatokat először csak Máramarosban vette át, de később már – nagyjából 1740 és 1770 között – egyedül járta sorra Tarcalt, Tokajt, Tolcsvát, Mádot, Szerencset, Monokot, Miskolcot, Munkácsot, Nagykárolyt, Nagybányát. Főként máslással kereskedett (a máslás kipréselt aszúszemeken erjesztett must bora, ezt a szót használja héberül is), de vásárolt a tokaji aszú vagy óbor (*auszbrukh*) mellett szamorodnit (*suchyjagod*), sőt, gyengébb borokat is; olykor kevés spanyol bort kevert a hegyaljaiba, különleges cuvée- vagy ürmös-félét állítva elő. Magyarországi bevásárló körútjára télutón indult el, a *purim* vagy a *peszah* ünnepét többször is itt töltötte. Hol nyeregben, hol négylovas fogaton utazott, az árut alkalmazottjai társzekereken szállították. Egy-egy üzleti út alkalmával 50–70 hordót vett, olykor sokkal többet is, 200–500 hordót. Azonnal csak a vételár egy részét fizette ki, a többit a következő évben; a pénzváltással többnyire némi nyereségre is szert tudott tenni, nem egyszer azonban veszített. Üzleti versenytársai és ügyfelei görög és örmény kereskedők voltak, az örmények Galiciában továbbszállításra (Oroszország) is vásároltak tőle. Némely hordót több éven át tárolt pincéiben, a bort, ha kellett, lefejtette, vásznon átszűrte. Az ő megrendelői, vásárlói többre tartották az édes bort, mint a szárazat, de a túl édesnek sem volt keletje a lengyeleknél. Üzleti profilja idővel jelentősen kiszélesedett, Magyarországra (Huszt, Debrecen) szállított lent, ökörbőrt, vásárolt erdélyi nyers fekete szőrű báránybőrt (asztrahán?). Magyarországra nagy mennyiségben vitt eladni pálinkát (*wódka*), ezt a galiciai sóért a kelet felől szomszédos Podóliában vásárolt gabonából főzték. Közvetlen partnerei mindenütt rendszerint zsidók voltak, gazdag kereskedők, rabbi, (rabbinikus) bírósági ülnök stb., de az 1760-as években Magyarországon a gr. Almásyakkal, Gvadányiakkal, gr. Károlyiakkal, br. Patayakkal is üzleti kapcsolatban állt, Lengyelországban pedig a Poniatowski hercegeknek szállított bort. Dov Ber Bolechów üzleti ügyeiről jó képet ad emlékiratainak egy részlete.

> "Egyedül utaztam el Hágár országába, míg bátyám – emléke legyen áldott – Lvovban maradt, behajtani a követeléseket és eladni a Lvovban és Stryjben maradt bort. Szolgánk (...) a Bánya[a] nevű városba ment, hogy felvegye a 446 dukátot a pénzváltók ügynökeitől. Magam jó lovon utaztam, és egy körülmetéletlen[b] a Szkole környéki falvakból utánam jött lóháton, vezetve a másik lovamat, ugyanis két jó lovam volt, amelyeket egy uraságtól vettem. Békességben megérkeztem Tarcal városába, és mindenki örvendezett érkezésemnek.
>
> Mikor tudomására jutott a Tarcal városban lakó (zsidó) kereskedő társulás vezetőinek, hogy ott kell várakoznom, amíg alkalmazottam a készpénz nagyobb részével megérkezik, megállapodtak, megkérnek engem, hogy üljek le és nézzem át a borkereskedéssel kapcsolatos

számlakönyveiket. A társulásból mindenki elhozta könyveit és jegyzékeit, amelyek nála voltak, és letették a szállásomon levő asztalra, hogy az egész asztal megtelt. Nekiültem elolvasni őket, és kihámozni az egészből és mindegyikből külön is a borvásárlás ügyeit, és kiadásaikat, és az eladásaik dolgait. Miután öt napon át ültem és a fentebb említett irataikat vizsgáltam, megtaláltam a megfelelő módot, hogy helyesen rendezzem számadásaikat. Mivel ezt a kereskedést több mint három éve folytatták, több mint ezer hordó bort vásároltak, a bort húsz pincében raktározták, és különböző összegekért adták el: összesítést készítettem nekik, belefoglalva minden borvásárlást, a hordók számát, az ellenértéket, az áru fajtáját, hogy melyik körülmételetlentől vették és melyik pincébe állították be vagy helyezték el. A másik összesítés pedig az eladásaikat tisztázta: melyik vevőnek, mikor, milyen összegben. Továbbá, összeírtam minden kiadásukat a boroknak a (rendeltetési) helyükre kiszállításával kapcsolatban, és hogy menynyi fogy el a hordók visszatöltésére: havonta száz hordóra egy hordó; mindenkinél, aki bort tárol, ez a szokás. Mindezen kiadások után még húsz hordó bor hiányzott, és senki közülük nem tudta, hogy ezeket ki vette el vagy ürítette ki. Az összes veszteség és a nagy kiadások levonása után megmaradt a fentebb említett társulásnak tiszta haszonként kétezer-egyszáz arany összeg, ami a fentebb említett társulás három tagja között oszlott meg, mindegyiküknek hétszáz arany. Nekem pedig a fáradozásom fizetségeként, hogy minden számadásukat leírtam számukra a fentebb említett helyes rendben, két hordó kóser máslás bort adtak.

Ettől a társulástól vettem ötven hordó máslás bort, és a körülmetéletlen görög kereskedőtől 45 hordó jó bort. Kutattam óborok után, és találtam is, Butler gróf úr[c] pincéjében, 80 hordó máslás bor között, ez mind édes volt, és az áruk – a Tarcal városában, a házában levő tiszttartó szerint – nem kevesebb, mint 25 arany hordónként; kivéve azt a tíz hordó óbort, melyek elvesztették édességüket, és ezeket hordónként tizenhat aranyért adhatja. Azt mondtam a gazdatisztnek: "Ha a gróf úr el akarja adni ezt a gyengébb bort, én bizony megveszem tőle." A tiszttartója azonnal írt neki, és a gróf Tarcal városába jött, beszélt velem, és megegyeztünk a vásárlásban: hét hordót hetven aranyért. De mivel készpénzem javát a fentebb említett borvásárlásokkal már elköltöttem, kénytelen voltam a grófot árukkal kielégíteni a pénz értékében, vagyis megkapta a két fentebb említett lovamat harminc arany értékben, és a maradék negyven arany fejében kielégítettem őt különféle díszműáruval, ezüst és arany órával, szép tubákos szelencékkel és értékes brabanti csipkékkel."

[Bányai Viktória fordítása.]

MAGYARÁZATOK

a Nagybánya, Máramarosban; ma: Baia Mare (Románia).

b Értsd: nem zsidó / paraszt.

c Párdányi gr. Buttler Gábor, a földesúr, az egykori egri várparancsnok (br. Buttler János) unokaöccsének fia volt. A család kastélya Erdőtelken állt (a mai kastély később épült). A grófi címet 1715-ben kapták.

Beregszász környékén is jó bor termett, a Schönborn uradalom nagyobb szőlőbirtokot művelt (Muzsaly, Szerednye), de ez a bor nem tudott komolyan versenyezni a tokaji borokkal. (Bár árulták, hamis címkével palackozva, tokaji borként is.) A galiciai határon a kivitelt forgalmi illeték és magas vám terhelte, ezért a beregszászi szőlősgazdák borait inkább az uradalom korcsmárosai mérték ki vagy az Alföldön adták el.

ÖSSZEÍRÁS, 1743–1745

Az 1743–1745. évi (hiányos) összeírás[25] Ungvár körzetében 216 zsidó (család-) főt, Beregből 272 (család-) főt tart számon, az előbbiektől 396, az utóbbiaktól 538 forint adó gyűlt össze; a beregiek valamelyest több adót fizettek. Zemplénben ekkor is kétszer annyi zsidó élt, mint a keletibb vármegyékben. Munkács városban ebben az időben 5 család lakott, 25 személy, köztük Hersko Davidovits metsző (*jugulator / sohet / sajhet / sakter*), továbbá egy szegény (*misera*) özvegy, Maria (Mirjam) Aronika és elvált leánya, Rifka, és két árva. A közösségi gondoskodás példája, hogy a magányos nőket és gyermekeket más családok tartották el.

TASZKA

A türelmi adó (*taxa tolerantialis*, héberül egyszerűen *taszka*)[26] országszerte nagy terhet jelentett a zsidóknak. A Kamara különböző változatokban, alkalmilag a 17. század vége óta, előírta, végleges formájában Mária Terézia vetette ki (1749). Az addigi adók: a földesúrnak személyenként (családfőnként) fizetendő, kialkudott bérleti díj stb. és a vármegyének (*cassa domestica*) egyetemlegesen fizetendő adó mellett ez volt a harmadik adónem, melyet a zsidóknak fizetniük kellett. A tanítók, 1773 óta pedig a rabbik sem voltak mentesek alóla. A türelmi adót Ung vármegye a kassai Kamarának, Bereg a munkácsi harmincadhivatalnak (*tricesima / Dreißigstamt*), Máramaros a szigeti harmincadhivatalnak,[27] Ugocsa a (Tisza-) újlaki sóhivatalnak (*salis officium*) fizette be.[28] A türelmi adó behajtását, mint már korábban más hasonló adókét vagy a vámbérletet is, a Kamara rendszerint zsidó adóbérlőknek adta ki.

A vármegyék tiltakoztak a türelmi adó ellen, az elsők között Ungban.[29] Az uradalmak is méltatlankodtak a külön adó ellen. Schönborn gróf azzal érvelt, hogy a türelmi adó mint királyi privilegium a birtokadomány mellett őt illeti meg, és nem a Kamarát. Mind a vármegyék, mind az uradalmak saját bevételeik megnyirbálását látták a Kamarának befizetendő türelmi adóban. Talán még hergelték is saját zsidóikat a türelmi adó ellen. Máramaros vármegye 1737-ben megakadályozta az adóbérlőket feladatuk végrehajtásában.[30] A munkácsi és szent-miklósi (mindkettő Schönborn) és ungvári (Kamara) uradalmak közös adóbérlőjét, aki maga is zsidó volt (Berko / Barukh Daniel Dalovicz), az adóra kötelezett zsidók többször megverték.[31] A Helytartótanács bizottsága "az ott (ti. Ungban) élő zsidókat" (*judaeos in gremio sui existentes*)[32] csak kecsegtette a könnyítéssel (1751). Beregben, egy beadvány szerint, az új adó miatt több zsidó megszökött,[33] ugyanígy Ungban.[34] Nyilván mind kedvezőbb helyet keresett magának, olyant, ahol alacsonyabb bérleti díjjal vagy vármegyei adóval számolhatott.

Az egyetemlegesen kivetett adóösszeg felosztását (*partitio*) kezdetben az uradalmakban érintett zsidók megbízottjai vagy adóbérlők (*cameralis arendator*) maguk vé-

gezték, személyekre lebontva.[35] A Helytartótanács normativ előírása eleinte 6 % volt, idegen illetőségű zsidóknak ezenfelül 3 %, a jövedelem / nyereség alapján. A Schönborn uradalom bérlőinél az éves bérleti díjat vették alapul, s ennek 50 százalékát vetették ki türelmi adóként (ez ellen az uradalom külön tiltakozott). A Helytartótanács vegyes bizottságának (*Commissio Mixta In Negotio Taxae Tolerantialis Judaeorum*) az volt az intenciója, hogy az adóösszeget a zsidók fejadóként osszák el.[36] Ők maguk a családonkénti hús- és borfogyasztást akarták alapul venni,[37] ezeket a zsidó község amúgy is ellenőrizte, és adót (*gabella*) szedett utánuk. Később a községek vezetői tárgyaltak egymással, s méltányos megoldásként végül az a rendszer alakult ki, hogy az összeg bizonyos hányadát személyenként egyenlően, a többit pedig a jövedelmi és vagyoni állapotok figyelembe vételével bontották le személyekre.

1760-ban, amikor a türelmi adó országos összegét a Helytartótanács bizottsága országosan 30 000 forintra emelte, az Északkeleti-Kárpátok térségének vármegyéi ÉNy–DK sorrendben) az alábbi összegeket fizették (az adó országos összegének százalékával):

Vármegye	Fizetett türelmi adó (forint)	Az országos összeg arányában (százalék)
Szepes	153	0.51
Sáros	735	2.45
Zemplén	1 095	3.65
Ung	460	1.53
Bereg	513	1.71
Ugocsa	214	0.71
Szatmár	800	2.67
Máramaros	780	2.60

Jóllehet a vármegyék nagysága erősen eltérő volt, az összegek és az arányok egyaránt mutatják, hogy a térség vármegyéinek zsidó lakossága – és az itt élő zsidók anyagi ereje, gazdálkodásának terjedelme – hogyan viszonylik az országos adatokhoz.

A 18. század középső harmadában az ország vármegyéinek több mint a felében éltek zsidók: a türelmi adó kirovást, befizetést vagy hátralékot összegező jegyzékekben rendszerint 32 vármegye és külön a három Pozsony vármegyei zsidó község szerepel. Erre tekintettel a felső-magyarországi–kárpátaljai zsidókra eső számok nem túl magasak. Összehasonlításul, a legtöbbet Nyitra (4 770 frt, 15.9 %), Pozsony-Váralja (2 760 frt, 9.2 %) és Sopron (2 565 frt, 8.55 %) fizetett. Kivéve az uradalmak nagyobb zsidó lélekszámát, ebben az időben a falvakban általában egy-egy zsidó család élt.

ÖSSZEÍRÁS, 1767–1768

Az 1767–1768. évi országos zsidó-összeírásban[38] Bereg vármegyében 121 zsidó (család-) főt írtak össze, összesen 249 személyt; Ung vármegyében 145 (család-) főt, összesen 600 személyt (ez nyilván kerekített szám, és szolgákat, cselédeket is magában foglal); Máramarosban ez a szám 182, illetve 670.

A régi magyar vármegyéknek a mai Kárpátaljára eső részéről a JewishGen honlap a következő, egyébként kiadatlan összeírások adatait tette – az eredeti jegyzékeket beszkennelve – az interneten hozzáférhetővé:

Vármegye	Év	Összeírás	Családfő
Ung	1771	conscriptio Judaeorum	158
	1775	conscriptio Judaeorum	334
Bereg	1771	conscriptio Judaeorum	103
	1772	conscriptio Judaeorum	67
	1832	conscriptio Judaeorum	425
	1842	conscriptio Judaeorum	1 094
Ugocsa	1771	conscriptio Judaeorum	62
	1775	conscriptio Judaeorum	141
	1775	taxa toleranctialis	78

Ezek az adatok a lélekszámra nézve más jellegű adatfelvétellel ellenőrizhetők. A beregszászi Állami Levéltárban számos vármegyei, járási, községi összeírás található, olykor évről évre, a zsidók számáról, az általuk fizetett adókról (különös tekintettel, a Helytartóság ismétlődő utasításai folytán, a türelmi adóról), befizetési hátralékaikról. Ezek feldolgozása, mint ahogy országosan is, bőséges adatbázisra támaszkodó elemzést tehetne lehetővé, valószínűleg sokkal inkább, mint a nem zsidó (magyar, német, rutén, szlovák, román) lakosságról rendelkezésre álló forrásanyag, a környező társadalom vonatkozásában. A sűrűn ismételt összeírások oka az, hogy a zsidókat lélekszám, helyváltoztatás, vagyon, adózás szempontjából, az országos és helyi hatóságok érdekében, mindig szoros megfigyelés alatt tartották, s ők maguk, mindenekelőtt jogi helyzetük miatt, könnyen megfigyelhetők voltak.

EGY HADSEREGSZÁLLÍTÓ

Mint galiciai lókereskedő Beregben (Munkács), Ungban kezdte magasba ívelő pályáját Simon Lázár / Kis Lázár (?–1769),[39] Mária Terézia korának országosan is egyik leggazdagabb zsidó vállalkozója. A Szatmár vármegyei Károlyi birtokokon, gr. Károlyi

Antal (1732–1791) négy uradalmában vette bérbe a korcsmákat és kereskedéseket. Bérletet kötött gr. Grassalkovich (I.) Antallal (1694–1771), a Kamara elnökével, birtokainak lovai, terményei, a szappan- és üveggyártásban nélkülözhetetlen hamuzsír (káliumkarbonát, K_2CO_3) értékesítésére, s hűséges szolgálatai jutalmául a nagy befolyással bíró főúr kamarai bérletekhez segítette Máramarosban, Tokajban stb. Bár üzleti tevékenységét hamar áthelyezte a királyi Magyarország nyugati területeire, középpontban a fővárossal, mindvégig nagyban vásárolt Galiciában és az Északkeleti-Kárpátok vármegyéiben. A Vereckei-hágón járt át Galiciába, Stryj volt az egyik fő üzleti bázisa. Széles körű nemzetközi kapcsolatokat épített ki a Habsburg birodalomban. Hadseregszállító lett, a hétéves osztrák–porosz háború (1756–1763) idején ezerszámra adta el a hadseregnek a huszár- és igáslovakat. A háború befejeztével átváltott dohányra (Szatmárból, Zemplénből stb.). Több városban tartott házat, értékes tárgyakkal. Miskolci házának 1767-ben felvett letárából: "Synagogában való ezüst mécses gyertyatartó", nyolc lángra (= *hanukkia*), "Tíz parancsolatoknak készített fillegrános ezüst oltár" (= Tóra-szekrény), "zsidó sábeshez való nagy ezüst lámpás" stb. Örkényben (Pest-Pilis-Solt vármegye), mely akkor még puszta volt, a Grassalkovich birtokon 35 nemes paripát tartott. Bőkezűen adott kölcsönöket hivatali embereknek, sőt, 50 000 forintot a bécsi magyar testőrség megalapításához (1760) is; később Bessenyei György (1746–1811), a felvilágosult testőr heves zsidóellenességgel viszonozta a zsidó támogatást. Pozsonyban a város egy kifizetetlen adóssága fejében 12 évre bérbe adták neki a Fekete Sas vendégfogadót, és engedélyt kapott, hogy az országos vásárokon pálinkát mérjen, csak éppen keresztény alkalmazottat kellett tartania. 1767-ben egy besúgó (*Denunziant / falsus delator / confidens*) feljelentette a Kamarával szemben elkövetett csalás és egyéb törvénytelen ügyletek miatt, bebörtönözték, teljes vagyonát lefoglalták a Kincstár javára. A besúgó az egyik konkurrense volt, bizonyos Zelmanovich Wolff, adóbérlő Szigeten, Munkácson, Homonnán; a szokásos júdáspénznek (*Denunziantendrittel*) csak töredékét kapta meg. Nem segített Kis Lázáron Grassalkovich gróf közbenjárása a királynőnél, eredménytelenek maradtak kegyelmi kérvényei; fogságban halt meg. Vagyona és üzleti forgalma majdhogynem Samuel Oppenheiméréhez[40] hasonlítható, sorsa Jud Süßéhez.[41]

4. Uradalmak, városok

A SCHÖNBORN URADALOM

Lothar Franz von Schönborn / Schönborn Lothár (1655–1729) birodalmi gróf (*Reichsgraf*), mainzi érsek és választófejedelem III. Károlytól, akit ő koronázott meg, adományképpen és jutalmul megkapta a Thököly–Zrínyi Ilona–Rákóczi családnak a szatmári béke (1711) után elkobzott beregi (Munkács, Szent-Miklós stb.) uradalmait (1726), kivéve a munkácsi várat; jutalmul, mert a császári kincstárat és hadsereget a háború folyamán bőséges kölcsönökkel segítette. (A két uradalmat 1711 után a Kamara kezelte, de annyira elhanyagolt állapotba kerültek, hogy mindaddig nem találtak rájuk adományost. Már a Schönbornok tulajdonaként egyesítették őket.) Az érsek a birtokait hitbizománnyá (*fideicommissum*) alakította, és két (osztrák és német birodalmi) ágra osztotta. A kelet-magyarországi birtokokat szerződéssel átadta (1728) unokaöccsének, Friedrich Karl Graf Schönborn-Buchheim / gr. Schönborn Frigyes Károly bambergi és würzburgi püspök-, alkancellárnak (*Reichsvizekanzler*), aki 1705 és 1731 között Bécsből az egész Német-római császárságot igazgatta (Munkácsra soha nem látogatott el). A magyar országgyűlés 1729-ben törvényileg honfiúsítást (*indigenátus*) adományozott neki és a család férfi tagjainak. Birtokaiba 1731-ben iktatták be, de a hitbizomány ténylegesen – pereskedések miatt – csak 1737-ben került a tulajdonába. Utóda, unokaöccse, Schönborn-Buchheim Jenő Ervin örökölte tőle, a Bereg vármegye örökös főispánja címmel együtt (1746, ténylegesen 1752), és fiára és utódaira hagyományozta tovább.

Tájékoztatásul alább összegyűjtve adom a Schönborn hitbizományi uradalom mindenkori fejének nevét. Bár a birtokot Bécsből irányították, és a Schönborn-Buchheim grófok közül többen érdekeltebbek voltak a jövedelemnek, mint a gazdálkodás hatékonyságának növelésében, de ők nevezték ki a jószágigazgatót, rendszeresen utasították és elszámoltatták őket, s nem méltányos, hogy a történeti irodalom rendszerint csak a "Schönbornok" családnévvel említi őket.

A Schönborn birtok volt egész Magyarország egyik legnagyobb hitbizománya. A birtokról a család 1786-ban, az Udvari kamara által indított hosszú pereskedés után, kénytelen volt lemondani, de 1792-ben (számos község híján) visszakapta.

A munkács–szent-miklósi elsőszülöttségi (*majorátus*) hitbizomány kezdetben mintegy 440 000 katasztrális holdra (= 253 200 hektár = 2 532 km^2), 1848 után 233 000 katasztrális holdra (= 134 000 hektár = 1 340 km^2) terjedt, Bereg vármegye

területének 62 százalékát (1848 után: 37 %), erdeinek 70 százalékát jelentette, 4 mezővárost (Beregszász, Nagy-Bereg, Munkács, Alsó-Verecke) és mintegy 450, utóbb is 170 falut (többnyire kicsiny hegyi falvakat) foglalt magában. Bár a 20. században már a br. Kohner Adolf (1866–1937) család bérelte, fennmaradt egészen 1928-ig, csak az akkori csehszlovákiai földreform számolta fel. Magát a földbirtokot a család 1945-ben veszítette el.

A grófi család kastélya Munkács városban állt, az 1667-ben emelt szerény épületet ("régi Fejér-ház", egykor Rákóczinak is udvarháza), 1747-ben átépítették: szimmetrikusan egy szárnyépületet csatoltak hozzá, emeletet húztak rá. 1770 májusában, országjáró körútján, itt szállt meg II. József német-római császár (1765–1790), a későbbi magyar király (1780–1790). Mint országjáró útjain szokása volt, talán itt is fogadta a zsidók képviselőit. A 19. század végén a család, gr. Schönborn-Buchheim Ervin Frigyes, a főrendi ház tagja, Beregváron, egy Rákóczi-vadászkastély helyén, hatalmas (365 ablakos) kastélyt épített.

A Schönborn földesurak mind roppant hatékony telepítők voltak. Bereg lakosságát – mint a szomszédos vármegyéket – a kuruc háborúk és a pestisjárvány megtizedelték. A teendőket a magyar főurak közül gr. Károlyi Sándor (1669–1743), Szatmár vármegyei örökös főispán, egykor kuruc tábornagy, aki a szatmári békét megkötötte, a külföldi adományosok közül pedig gr. Schönborn Frigyes Károly, Würzburg és Bamberg püspöke mérte fel a leggyorsabban. A gróf Frankenből (Frankföld, Észak-Bajorország) és a Rajna-vidékről német családokat telepített le birtokain, és behívott számos zsidót is. Ebben talán szerepet játszott az is, hogy a család ősi fészke, Katzenelnbogen / lat. Cattimelibocus, a középkor óta zsidó kirajzási központ volt, és a Schönbornok birtokain mindenütt éltek privilegizált zsidók. A Würzburg–Bamberg-i püspök fennhatósága alatt állt Fürth, Németország egyik legnagyobb zsidó községe. Munkácson és Szent-Miklóson

A Schönbornok uradalomfői

Schönborn-Buchheim Frigyes Károly / Friedrich Karl Reichsgraf von (1674–1746), birodalmi kancellár (1705–1731), majd Würzburg és Bamberg püspöke (*Fürstbischof*), Bereg vm. örökös főispánja; a hitbizomány feje: 1729-től

Montfort-Tettnang, Maria Theresia G(rä)fin (1698–1751); a hitbizomány feje (mint régens a fia, Jenő Ervin helyett): 1746–1752

Schönborn-Buchheim Jenő Ervin / Eugen Erwin Gr. (1727–1801), örökös főispán; a hitbizomány feje: 1752-től

Schönborn-Buchheim Ferenc Fülöp József / Franz Philipp Joseph Gr. (1768–1841), örökös főispán; a hitbizomány feje: 1803-tól

Schönborn-Buchheim Károly Tivadar Domján Ervin / Karl Theodor Damian Erwin Gr. (1790–1841), örökös főispán; a hitbizomány feje: 1841

Schönborn-Buchheim Ervin Domján Hugó / Erwin Damian Hugo Gr. (1791–1864); a hitbizomány feje: 1842–1844 (lemondott)

Schönborn-Buchheim Károly Eduárd Frigyes / Karl Eduard Friedrich Gr. (1803–1854); a hitbizomány feje: 1844–1854

Schönborn-Buchheim Ervin Frigyes Károly gr. (1842–1903), a főrendi ház tagja; a hitbizomány feje: 1854–1903

Schönborn-Buchheim Frigyes Károly Ervin gr. (1869–1932), a főrendi ház tagja; a hitbizomány feje: 1903-tól a hitbizomány megszüntetéséig

a kincstári uradalom korábban is alkalmazott zsidó bérlőket, az 1721. évi összeírásban[1] 20 község szerepel (köztük a Beregszász melletti Vég-Ardó, Bilke, Szolyva, Poljana / Polena, Alsó-Verecke stb.). A Schönborn uradalom erre a személyi állományra építhetett, ezt bővíthette. Az eredeti adománybirtokos mainzi érsek egyházi zsidóellenessége nem befolyásolta oldalági leszármazottjainak telepítő politikáját.

A német és zsidó telepeseket, illetve bérlőket a Schönborn grófok mindig szívesen fogadták. A letelepített zsidóknak Bereg vármegyében nagyvonalúan földet adtak adományképpen vagy bérletbe (Szolyva, Alsó-Verecke, Volóc, Zavadka / Rákócziszállás), művelésre, építőanyagot házaikhoz, területet temető céljára, később több helyütt engedélyezték zsinagóga, iskola építését. A zsidók befogadása szépen jövedelmezett. Már 1730 k. is az uradalom teljes tiszta jövedelmének körülbelül egyharmadát tették ki a zsidó bérlőktől befolyó összegek. 1739-ben az uradalom a vereckei vámra nem talált keresztény bérlőt, aki a kívánt összeget (300 forint) megfizette volna, ezért zsidó bérlőnek adta ki. Egy szent-miklósi bérlő, türelmi adó beszedő, Itzko / Israel Lazarovits, 1742-ben jó szolgálatot tett földesurának (és közvetve Mária Teréziának): az osztrák örökösödési háborúban (1740–1748), melyben a trónja forgott kockán, fegyvert csempészett Lengyelországból, nyilván a Vereckei-szoroson át, a királynő hadseregének. Esetleges információi iránt gr. Károlyi Sándor is érdeklődött az uradalom jószágigazgatójánál (*praefectus*). Itzko nem volt szegény ember: egy adóösszeírás szerint eltartotta a Zalka nevű házitanítót (*praeceptor*) és annak Mailas nevű szolgáját. 1761-ben a szent-miklósi vámnál az uradalom intézője a zsidó pályázót megbízhatóbbnak találta, mint a keresztényt, ezért az előbbi kapta meg a bérletet. A 18. század közepén az uradalom hetvennél is több zsidó bérlőt alkalmazott, gazdasági ügyintézője (*Faktor*) is zsidó volt. Montfort grófnő, a régens, 1748-ban úgy rendelkezett, hogy bérletet keresztény csak akkor nyerjen el, ha ez nem veszélyezteti az uradalom pénzügyi érdekeit (azaz magasabb bérleti díjat fizet, mint a zsidó pályázó). Az intéző válasza úgy szólt, hogy a tapasztalat szerint nincs a zsidónál alkalmasabb bérlő. Amikor a nagykorúvá lett Schönborn Jenő Ervin átvette a majorátust, azt írta az intézőnek, hogy az a pályázó kapja meg az adott bérletet, aki többet fizet, mindegy, hogy hívják, Schmulnak-e vagy Itzignek. (1751-ben a munkácsi korcsma bérlője, a város leggazdagabb zsidó lakosa, ténylegesen bizonyos Schmul volt.) A 19. század közepén az uradalom minden malmát zsidók bérelték és működtették.

Az uradalomnak nagy fellendülést hoztak a napóleoni háborúk. Ebben az időben Dercsényi János (1755–1837), Kazinczy Ferenc (1759–1831) sógora volt a jószágigazgató. Az uradalomból szemestermény helyett, amelyből nem termesztettek nagyobb felesleget, a beregi erdőkben bőségesen rendelkezésre álló faanyagot, vasércet, nyersvasat, kovácsolt vasat, vasárukat szállítottak az osztrák hadseregnek és külföldi piacokra. A Schönbornok felfejlesztették a már a 17. század óta fennálló selesztói (Szélestó / Selesztova, Munkács közelében, a Viznice patak mellett) vasöntödét. A tölgyfát (szálfa) egy időben (1798–1803) Danzig / Gdańsk kikötőjébe szállítot-

ták,[2] a Poprádon leúsztatták Varannóig, onnan tengelyen szállították tovább, bérelt fuvarral, Lubotényig, majd pedig a Dunajec és a Visztula vizén tutajjal juttatták el a Balti-tengerhez, hajóépítéshez, de az *ab Danzig* üzlet nem volt kifizetődő (sok volt a sérült fa), s ezért a nagy vállalkozás egyszeri kísérlet maradt.

A Schönborn uradalom Szolyván, Polenán, Alsó-Vereckén fajjuhokat tenyésztett, a tejtermékeket, gyapjút értékesítette. Az uradalom, a magyar nagybirtokok bevett gazdálkodási elveitől eltérően, s bár maga Schönborn Fülöp gróf nem lelkesedett az újításokért, majorátusa idején, kéttucatnyi uradalomban, az elsők között az országban, ipari termelő és feldolgozó (vas, vegyi nyersanyagok: timsókő) vállalkozásokat létesített, gépeket vásárolt (cséplőgép), bérmunkát alkalmazott. Nagy üzemei: vasgyár (kohó, hámor, öntöde), timsóbánya és ~-főző (Beregszász, Kerepec), a timsó a legkeresettebb cserzőanyag volt, és hamuzsír-főző (a hamuzsírt a szappanfőzéshez és üveggyártáshoz használták).

Különösen jelentős volt az ipari fejlesztések tekintetében a 19. század első évtizedeiben Freyseisen Dániel jószágigazgató (1828–1845) kezdeményező szerepe. Hetente vagy még sűrűbben váltott levelet a majorátus Bécsben élő urával. Mindhárom ipari vállalkozáshoz nagy mennyiségben volt szükség fára, tüzeléshez, részben a termelés nyersanyagaként (hamuzsír), mindehhez a jobbágyi munkaerő kevés volt, az uradalom fokozatosan zsidó vállalkozókat és kitermelő, szállító munkásokat vett igénybe. A timsót Pestről nagyban a Kunewalder fivérek vásárolták (a zsidó nagykereskedő testület tagjai, egyikük, Jónás, a pesti zsidó község elnöke), Galiciában egy zsidó kereskedő évi 500 mázsa mennyiségben monopóliumot kötött ki rá magának. A hamuzsírból nagy mennyiségeket vásárló kereskedők között volt a pesti Löbl Kohn, a bécsi Jajteles cég és a mádi Teitelbaum Ábrahám (ugyanaz, aki a mádi zsinagógában a díszes Tóra-szekrényt adományozta). Az uradalom Zsdenyován fűrészmalmot (1828), zsindelygépet (1830), furnérgépet (1831) helyezett üzembe, majd megkezdte a vasúti talpfa gyártását. Vashámort (Frigyesfalva), sörgyárat (Munkács), posztó- vagy guba-kallót, harisnyagyárat stb. létesített. Legnagyobb gyártelepük Podhering volt.

A piacra termelés és piachoz igazodás részben következménye volt annak, hogy a Schönbornok Bécsben éltek (Palais Schönborn, Renngasse 4), és nekik maguknak pénzjövedelemre (*rente*) volt szükségük. Az 1820-as években évi 100 000 forint jövedelemre számítottak, 1837-ben közel 137 000 forintot vettek be. Birtokaikat, a jobbágytelkek kivételével, bérbe adták. Az 1829–1830-as évek nagy válságai (1829: marhavész, 1831: kolerajárvány) az uradalmat kevéssé érintették.

Az uradalom Alsó-Vereckén (a Latorca mellékpatakjának torkolatánál) nagy majorságot tartott fenn. A rutén lakosság mellett számos zsidó család lakott itt, az előbbiek szarvasmarha-tartásból éltek, az utóbbiak egy része itt is, az országút mellett a határ felé eső Verbiás-/Verebesen is, inkább marhakereskedők voltak, de tartottak is jószágot. Szent-Miklóson 1746-ban az egyik zsidó bérlő-/kereskedőnek 48 marhája volt. A mezővárosban, mely Munkácsról Galicia felé a határállomás volt, a 18. században

harmincadvám állt, országos vásáraira (január 15, június 13, augusztus 29, október 15) zsidó kereskedők Galiciából is átjártak. Itt volt a térség legnagyobb marhavására. Alsó-Vereckén, a határ-községben, 1832-ben 29 zsidó családot írtak össze. A zsidó lakosok száma 1840-ben 169 volt, az összlakosság egyötöde, ez az arány a 19. század folyamán több mint 40 százalékra nőtt.

A Schönborn grófok viszonya zsidó bérlőikhez egész kivételesen megnyerő volt, még a nyugat-magyarországi főurakhoz képest is. A zsidó község központja az 1740-es években még Szent-Miklós volt, a hittestvérek itt gyűltek össze legalább az őszi nagyünnepek istentiszteleteire. 1768 k. merült fel először, hogy zsinagógát építsenek, vita támadt, Szent-Miklóson-e vagy inkább Munkácson, de akkor már Munkácson lakott több zsidó, így mellette döntöttek. Az uradalom ura, Schönborn-Buchheim Ervin Jenő megadta az engedélyt a munkácsi zsinagóga építésére (1768), ez volt Kárpátalja első épített zsinagógája, követte a beregszászi (1795), szintén Schönborn-Buchheim uradalmi birtokon. Ugyanakkor alapította meg Schönborn-Buchheim Ervin Jenő a munkácsi héber nyomdát, amelynek mintája a Németországban és egész Nyugat-Európában híres fürthi héber nyomda volt. Célul tűzte ki, hogy a munkácsi nyomda lássa el héber nyomtatványokkal (főként imakönyvekkel) a térség zsidó lakosságát. A nyomda jövedelmezőségét szabta az engedély feltételéül, számított a bevétel neki jutó részére is.

A Schönborn birtokok népessége nagyobbrészt rutén, kisebb részben német telepes volt, magyar nyelvű (vagy legalább magyarul is beszélő) lakosságának (ca. 70–75 %) nagy többsége zsidókat jelentett. Kortársak, visszaemlékezők mint a zsidók jótevőit emlegették a Schönbornokat harmadfél évszázadon át, egy sorban a nyugat-magyarországi hg. Esterházykkal, gr. Batthyánykkal, a Szatmár vármegyei gr. Károlyikkal.

A TÉRSÉG IGAZGATÁSI KÖZPONTJA

Lengyelország első megcsonkítása / felosztása (1772) után, a 18. század utolsó harmadában a korábbi Kis-Lengyelország és Galicia–Podólia Ausztriának jutott. Osztrák-Galicia az Északkeleti-Kárpátok északi szomszédja volt, a hegylánc választotta el, a hágók kötötték össze Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Máramaros vármegyékkel. Galicia nagy zsidó községeiből a korábbi kapcsolatok vonalain jelentősebb zsidó betelepülés kezdődött a Kárpátoktól délre fekvő magyarországi vármegyékbe, városokba.[3]

A térség politikai–igazgatási központja, messze megyeszékhely szerepén túl, Ungvár lett. Itt, már egy évszázaddal korábban, valamivel több mint félszáz görög szertartású – a konstantinápolyi (bizánci) ritust követő – rutén (görög-keleti) pap ("batykó") hűséget fogadott X. Ince pápának (1644–1655) és utódainak, azaz egyházmegyéjük unióra lépett a római katholikus egyházzal (1646), görög-katholikus (*unita*) lett.

Az ungvári unióhoz néhány éven belül több felső-magyarországi vármegye (Ung, Sáros, Abaúj, Torna, Szepes, Gömör és Felső-Zemplén) rutén papsága is csatlakozott, Ung vármegye székhelye – az addigi Nagykapos helyett – Ungvár lett (1769), végül az újonnan (1771) kialakított görög-katholikus egyházmegye és maga a püspök is a városba költözött (1775). – A magyarországi n. e. ("nem egyesült") ruténok továbbra is a konstantinápolyi patriarchátus, illetve ezen belül a magyarországi szerb metropolita (érsek) fennhatósága alatt maradtak, az 1868:IX. tc. óta az elnevezésük görög-keleti.

A Szepesben, Sárosban élő zsidók kiterjedt kereskedelmet folytattak a tőlük északabbra fekvő lengyelországi városokkal, s Ungvár, amelynek az egyházi központ növelte a jelentőségét, erősen vonzotta az ottani, keleti irányban is kapcsolatokat kereső zsidó kereskedőket. Nagyobb ütemű zsidó bevándorlás indult meg Sáros, Zemplén felől is. Ungváron 1792-ben megépült a zsidók iskolája, két évvel később (1794) első zsinagógájuk.

Sajátosan alakult a nagyobb zsidó községek jellege a 19. század elején. Eperjesre (Sáros vármegye) hatottak a vallási modernizációs irányzatok, bár a zsidó lakosság többsége orthodox maradt. Sokan azonban társadalmilag asszimilálódtak: befogadta őket a polgári világ, anélkül, hogy ki kellett volna térniük. Az eperjesi születésű Pulszky Ferenc (1814–1897) írja emlékirataiban (*Életem és korom*, 1880–1882), hogy az 1830-as években a városi kaszinóban együtt kártyáztak az alispán, az urak és a vagyonos zsidók. Ungvárt fekvése folytán könnyebben elérték a nyugati hatások, lassan polgárosult, idővel a zsidókat is megérintette a szekularizáció. A görög-katholikus egyház itt nyíltan zsidóellenes volt, még a 19. század végén is újra kiadtak egy régesrégi zsidóellenes vitairatot.[4] Munkácson a zsidók száma csaknem elérte a lélekszám felét, itt a határozottan városias központ mellett, a zsidó társadalom vagyonos felső rétegét nem számítva, vidékies,[5] főként kereskedő zsidóság élt, nagy többségükben haszid, és a városban időnként több haszid "udvar" is volt, egymással szüntelen viszályban. Sziget a 19. század végére homogén haszid lett.

UNGVÁR ZSIDÓ KÖZSÉG

Bizonyos hitelük lehet azoknak az adatoknak, amelyek szerint Ungvárra[6] (jidd. Ingvir / Ingver) a lembergi vásárról visszatérő kereskedők hoztak magukkal, valamikor a 18. század elején, rabbit, Arje Leibus Bodik Reismant. Az illető egyébként talán nem is rabbi volt, "csak" rituális vágási felügyelő (*bodék*). Ez a Reisman szervezte meg a község rituális életét (*berit milla / brisz / circumcisio, kasrut, mikve, maccot*, imarend stb.). Más adat szerint bizonyos Leib Weinberger, aki állítólag Prágán át Amsterdamból jött Ungvárra, 1718-ban alakította meg a zsidó községet. De lehet, hogy mindezek később történtek.

Az első zsinagógát a Nagy utcában, 1 792 forintért vásárolt telken, 1767-ben építették, az újat és nagyobbat 1805-ben. A zsidó község feje (*ros ha-kahal*), Abraham Polácsek,

a császári udvar hadiszállítója, Ungváron több ház tulajdonosa, 1794-ben, majd ismét 1795-ben panaszt emelt Gedalja Richtzeit rabbi (megh. 1812) ellen, aki akkor már tíz éve hivatalban volt, az iratot a község 83 tagja írta alá; ez a szám csak a családfőket jelenti, a teljes lélekszám ennek legalább négy- vagy ötszöröse lehetett. Néhány évtizeddel később, az 1840-es években a város mintegy 8 000 lakosából 2 500 volt zsidó.

A későbbiekben a községi elöljáróság az elnök mellett 11 tagból állt (*tovei ha-ir*, "a város legjobbjai") – valószínűnek tartható, hogy az akkoriban sokfelé szokásos rendszert alkalmazták: az elöljárók havonta váltották egymást az elnöki tisztségben (*parnasz ha-hodes*). Az elöljáróság és a választmány tagjai nem lehettek rokonságban egymással. A 19. század utolsó harmadában, akkor már állandó – hosszabb időre megválasztott – elnök mellett, az elnök egyik helyettese mindig orthodox volt (héb. *mitnaggéd*), ő felelt a rituális ügyekért, a másik "liberális" (jidd. *fridiger*), az ő feladatköréhez tartozott az oktatás. Az elöljáróságnak mindig volt haszid tagja is. Az bizonyos, hogy a község az egész vármegye zsidó lakosságát átfogta.

HASZONVÉTELEK

A Kárpátalján letelepülő zsidók hagyományos módon találták meg a megélhetésüket. Felvásárolták és elszállították, értékesítették a parasztok terményét. Ebben a térségben a föld jellemzően nemesi birtok volt, néhány nagyobb családot kivéve kisnemesek, akik egy-egy falu határán többedmagukkal osztoztak, és csak néhány jobbágycsaládot tartottak (1848-ig, a jobbágyfelszabadításig). Parasztok, nagy többségükben ruténok, kis földdarabokat műveltek, a hegyekben. A 18. században mindenütt, Kárpátalján éppúgy, mint a nyugat-magyarországi nagybirtokokon, a mezőgazdaság számára a zsidók nyitották meg a piacot. Az uradalmak nagyobb volumenű termését nagyban lehetett értékesíteni távoli piacokon is, a zsidó felvásárlók berendezkedhettek nagyobb sugarú kereskedelmi szállításra. Kárpátalján csak néhány uradalom volt hasonló méretű. A távoli, kis hegyi falvak lakossága nem tudott árutermelésre átállni, létfenntartásuknak az eladás és a vásárlás csak elenyésző része volt. A kis tételeket felvásárló, kis mennyiséget eladó zsidó kereskedők itt csak nagy kockázattal, nagy árréssel dolgozhattak. Az árollót még nagyobbra nyitotta a hitel kamata.

A földesúri haszonvételek közül a zsidók bérelték hagyományosan az italmérést és korcsmáltatást, a sörfőzést, pálinkaégetést, malomtartást, húsmérést (mészárszék), helyenként bérbe vehették a vám- és révjogot (*jus telonii et nauli*), megkapták a boltnyitás jogát, a Schönborn uradalomban a szappankészítés, gyertyaöntés jogát, a gyapjúfeldolgozást, a sajt készítését és árusítását (Oroszvég), természetesen a kóser bor készítését és árusítását. A vásártartás joga mindig megmaradt a városnál, illetve a földbirtokosnál. Mint vállalkozók nyitottak kis boltot, a falun szükséges mindenféle cikk árusítására (szatócsbolt).

A szesz- és pálinkafőzés, a borkimérés, korcsmáltatás bérleténél általános feltétel volt, hogy a bérlő csak a földesúr borát árusíthatja, csak az ő gabonájából (árpa) főzhet sört. A szeszesitalt csak hitelesített pohárból, korsóból árusíthatta.

A nemesi földbirtokosoktól, a Kamarától és az uradalmaktól a zsidók földet bérelhettek, és munkával, szorgalommal, jó termelési stratégiával helyenként virágzó kisgazdaságokat teremtettek. A 18. században a Kamara, hogy a letelepedést elősegítse, egész telkeket (jobbágytelek) adott a zsidóknak, ezek nagysága elvben, főként a síkvidéken, elérhette a 28–30 katasztrális holdat (a hegyek között inkább fél-, fertály- / negyed-, nyolcad-telkek voltak), és együtt járt a közhasználatú dolgokban (*compossessoratus*: erdő, legelő, tó stb.) való részesedésükkel. (A szarvasmarha-tartás a közös községi tulajdonban lévő legelőn olykor magasabb jövedelmet hozott, mint a korcsmabérlet.) A rutén parasztok is nekik adták át földjeiket, eleinte bérletbe. Idővel a bérlők esetleg meg is vásárolhatták az általuk művelt földeket.

A módosabb zsidók nagyobb vállalkozásba is foghattak, már inkább a 19. században, például, kőbánya, sóbánya, erdőség, fűrésztelep bérletébe. Béreltek zsidók legelőt, folyami árteret, tartottak parasztokkal felesben juhot. A zsidók mint bérlők előnyösek voltak az uradalmak számára: letelepedési joguk a földesúrtól függött, s ezért mindig idejében és pontosan fizettek, a szerződés rögzítette kötelezettségeiket, ellenőrizni lehetett őket, az uradalom járandóságából a gazdatisztek sem csíphettek le.

Mi az oka annak, hogy a zsidók megkapták a Kamarától, a vármegyéktől (*Komitatsjuden*), a városoktól, a nagy uradalmaktól, a nemes földbirtokosoktól, még a görög-katholikus egyháztól is a kisebb haszonvételeket, illetve hogy a zsidók miért törekedtek ezek elnyerésére? A zsidók oldaláról ezekre a kérdésekre egyszerű a felelet. Betelepülők voltak, tartózkodási vagy lakhatási jog, föld vagy egyéb megélhetési lehetőség nélkül, helyet és munkát kerestek, csak mint szerződéses alkalmazottak vethették meg a lábukat. A földbirtokosok számára is előnyös volt a bérlet: bevételüket egy összegben, rendszeresen kézhez kapták, a bérlőkben alkalmazkodó, megbízható alkalmazottat nyertek. A helyben lakók, legnagyobb számban rutén parasztok vagy az uradalom jobbágyai, ezekre a munkákra nem vállalkoztak, bizalom sem igen volt irántuk. A magyar nemesség általában is valamelyes rokonszenvvel viseltetett a menekült zsidók iránt, a kölcsönös előnyök elve alapján hajlandó volt segíteni nekik. Az összeírásokban itt-ott szereplő árvák vagy koldusok eltartásához nemcsak a zsidó község szolidaritása kellett: a földesúr jóindulatú beleegyezése is. A városoknak, földbirtokosoknak egyenesen szükségük volt a zsidó bérlőkre: a készpénz-jövedelem, a kereskedelem, a haszonvételek működtetése miatt, olyannyira, hogy szükség esetén meg is védték őket. 1743-ban Ungváron a Kamara külön adót vetett ki a zsidókra, fejenként 6 forintot, mire ők a bérletek felmondását és a városból való távozást helyezték kilátásba; a városi közgyűlés pedig az egész lakosság nevében kérvényt nyújtott be a zsidók mentesítése végett, arra hivatkozva, hogy amennyiben a zsidók elhagyják a várost, a Kamara és a város elesik a rendes adóktól is.

A bérleti szerződéseket a Schönborn uradalomban 1748-ig egy évre kötötték, ezután 3 évre. A megnyíló bérleteket december közepén nyilvánosan hirdették meg, az árverésen a legjobb ajánlat nyert. Negyedévente volt esedékes a bérleti díj megfelelő részlete.

A kisebb és nagyobb nemesi erdőbirtokosok számára igen előnyösek voltak a zsidó vállalkozók: ők viselték a kitermelés, szállítás, értékesítés minden kockázatát, az erdőbirtokos meghatározott összegben, meghatározott időpontokban megkapta a szerződött bérleti díjat, és gyakorlatilag bármikor joga volt a bérletet felbontani vagy a díjat emelni. Az erdőtelepítésről is a bérlőnek kellett gondoskodnia – számára ez a befektetés csak hosszú időre szóló, garantált szerződés esetén érte meg.

A zsidó bérlők a munkácsi uradalomtól, mint a fentebb Munkács környékéről adott összeállítás mutatja, már a 18. század elején, s ugyanígy a Schönborn grófok alatt, egyszerre több bérletet tartottak (vám, malom, korcsma stb.), vagy a korcsmáltatást több helyen is bérelték, mondjuk, az uradalomban és egy kis szomszédos nemesi birtokon. Személyesen nyilván nem tudták minden bérletüket ellátni, családtagjaikkal sem (bár az összeírásokban gyakori a fivérek társulása): bérlő-társakat, alkalmazottakat, al-bérlőket tartottak. Ez azt is jelenti, hogy a 18. században kialakult a zsidó nagyvállalkozók szűk rétege, kialakult a rétegződés a zsidó társadalmon belül. Nyomasztó példáit látjuk későbbről a vagyoni különbségeknek, függőségi viszonyoknak Láng György már említett regényében.

"A FÉRFIAK SZÁNTOTTAK, VETETTEK, KAFTÁNBAN"

II. József egy rendeletben (1787) külön kedvezményeket helyezett kilátásba azoknak a zsidóknak, akik földművelésből akarnak megélni. Kelet-/Északkelet-Magyarországra nézve a hatásról ötnegyed évszázaddal később tanúskodik Móricz Zsigmond "Szatmár" szócikke az 1908-as Borovszky-féle enciklopédiában.[7]

> "Zsidók aránylag sokan vannak, 21 118 lélek. A zsidók is főleg a földmívelés különféle ágaiból élnek. Azt is érdemes följegyezni, hogy oláh vidékeken, legfeltünőbben a nagysomkúti járásban, a zsidók német anyanyelvűeknek vallják magukat."

Móricz a Szatmár megyei földművelő zsidókról beszél. Az Alföld peremén, de még a Tisza középső szakaszánál is, és az alacsonyabb fekvésű síkvidékeken a föld alkalmas volt a szántóföldi növénytermesztésre, kalászosokkal stb.

A hegyvidéken kedvezőtlenebbek voltak a természeti adottságok. De már az 1725–1728. évi összeírás említ Alsó-Vereckén egy bérlőt, Jacobus Eliasovics Judaeust, aki "egy telket művel, mindenfajta gazdálkodást folytat (*oeconomiam omni modo exercet*)".[8] (Alsó-Verecke akkor még kamarai uradalom volt.) Onnan nem messze,

Volóc közelében, Bilahzovicán (ma: Bagolyháza) Aron Abramovics "egy falusi telket (*unum rusticanum fundum*)"[9] bérelt, ebből volt a megélhetése: nyilván földművelésből. A középmagas hegyi részekre már a betelepülést is csak a krumpli (burgonya) és a kukorica elterjedése tette lehetővé, a parasztok ezeket termesztették, ezeken éltek. A magashegyekben legfeljebb a zab terem meg. Ivan Olbracht *galut*-jában zablisztből készítik a maceszt is. A Verhovina a kukorica–zab-határ fölé esik.

A földművelők együttéléséről, ruténokról és zsidókról Krúdy Gyula írt.[10]

> "Régebbi időben a falusi zsidóság is megkedvelte ezen a vidéken a földmívelő munkát. A zsidó asszonyok megfogták az ekeszarvát, a lányok kapáltak, a férfiak szántottak, vetettek, kaftánban és hosszú huncutkával a fülük mellett. Amíg a galiciai csodarabbik, akik tökéletesen a hatalmukban tartják az idevaló zsidóságot, vallási alapon megtiltották a zsidóknak a földmívelést. Az *am-haárec* (a földet mívelő) e csodarabbik szerint nem lehet jámbor, istennek tetsző ember. Ugyanígy tilos a zsidóknak gyári munkával, mesterséggel foglalkozni. E csodarabbik szerint a zsidóknak csak kereskedni, pénzt kölcsönözni, kamatot szedni, pálinkát főzni tanácsos. Az asszonyok tétlenül henyélnek, legfeljebb gyermekeket szülnek, de semmi hasznos munkát nem végeznek. Ezért veti meg az orosz-magyar a zsidót, hogy örökös ellenségnek látszik a két népfaj összeszorulva itt a hegyek között. Bármilyen engesztelhetetlenül gyűlölik egymást, nem élhetnek egymás nélkül. Az orosz-magyar minden ügyes-bajos dolgában először a saját falusi zsidójához fordul tanácsért. Szeressük egymást testvériesen és számoljunk zsidómódra: neki az orosz közmondás. És ez a földhöz ragadt nép tiszteli a zsidója eszét, furfangját; bár tudja, hogy nagyon drága a pénz, amit a zsidótól kölcsönvesz, szívesebben fordul hozzá, mint a városi takarékpénztárhoz. Ezek a hegyes süvegű, rókatorkos bundájú, szakálla, komor zsidók, akik közt (...) sok a vörös, mint egy-egy főnök uralkodnak a falukban. Mindig kéznél lévő pénzük révén: markukban tartják a parasztot. Tanácsadásuk folytán nyitott könyv előttük minden falubeli. A zsidó a vármegyei urak barátja. Kezel a szolgabíróval, ügyvédje van a városban, pártfogója a törvénynél, minden bajában útbaigazítója a csodarabbi, titokzatos életet él bezárt ajtaja mögött, vallása bonyolult, családi élete szent, magatartása bátor és elszánt az eldugott, határszéli falul közepén, erősek, kemények, hatalmasok. Hogyne uralkodna tehát e jámbor birkanyáj felett! Olyan nyelven beszél egymás között, amit senki sem ért meg; ünnepe titokteljes, zárkózottsága megdöbbentő. Bármilyen magas kamatot ígér a paraszt, szombaton nem nyúl pénzéhez a zsidó. Kapzsiságát vasmarokkal fékezi vallásossága. Furcsa, álmodozó leányzói, akik a maguk különös divatja szerint öltözködnek, egyik esztendőről a másikra kivirulnak, titokzatosan férjhez mennek, mezítláb sohasem járnak, engedelmesen követik férjük parancsolatát; különös lények az istállójában, szinte egy jászolban fekvő rutének előtt. Szépek errefelé a zsidó nők, észak szőkéi, a határszél hamvas-barnái, a hegyvidék világos szeműi, Galicia éjsötétjei, gácsországi ábrándosak, tüzesek, engedékenyek és babonásan vallásosak... (...)Ezek az emberek sohasem tudják meg, hogy Magyarország legszebb tájait lakják. Elmúlik felettük az élet, mint egy imádság, amelyet tudatlanul, gondolattalanul elmormogtak."

"SZOKATLAN ZSIDÓ TIPUSOK"

A 18. század közepén a Kamara és a Helytartótanács kezdte szigorúan alkalmazni azt a középkorból fennmaradt és azóta is többször (például, I. Lipót által, 1700)[11] megerősített szabályt, hogy a bányavárosokat (arany, ezüst, higany) görögök és zsidók 7 mérföld[12] távolságon belül nem közelíthetik meg. Ez a változás a Kárpátalján néhány vármegyében, ahol addig a hatóságok elnézőleg kezelték, például Szepesben vagy a máramarosi Nagybánya környékén, hirtelen beszűkítette a zsidók kereskedelmi lehetőségeit. E tárgyú panaszaik (1749)[13] – a megyei hatóságok támogatása[14] ellenére – nem jártak eredménnyel. Ivan Olbrachtnál olvassuk:

> "Kárpátalján a zsidók óriási többsége fizikai dolgozó, és a számunkra oly szokatlan zsidó tipusok: kovácsok, asztalosok, cipészek, szabók, fuvarosok és munkások, valamint rongyos gyerekeik fölöttébb meglepnek mindenkit, aki először érkezik egy kárpátaljai faluba. A községben csak egy vagy két gazdag zsidó él, ezek a saját kezükben összpontosítanak minden koncessziót, boltjuk, trafikjuk, italmérésük van, ők kereskednek az állami támogatásban részesített kukoricával, és náluk adósodnak el nyakig az iszákos csendőrök, fináncok, erdészek és az erdőigazgatóság alkalmazottai. (...) Minden egyéb: szegénység, nyomor, éhezés, gyakran rosszabb, mint a ruszinok körében."

A ruténok főként állattartásból (szarvasmarha, sertés, juh), ezt kiegészítőleg pedig mint kapás földművelők, részesaratók (Alföld) tartották fenn magukat (tizedért dolgoztak), erdei munkákra általában nem vállalkoztak, a fa kitermelését, elsődleges feldolgozását inkább a németek, oroszok végezték, később pedig ebbe a szerepbe léptek be a zsidók. A 18. század végétől kezdődően a térség gyér rutén lakossága körében egyre több zsidó telepedett meg, az erdő, a fa, a vízi szállítás, a feldolgozás kétkezi munkát adott nekik, vállalkozási lehetőséget nyitott előttük. A magashegyi falvakba, a legtávolibb helyekre is eljutottak, szegények voltak, mint a ruténok, életmódjuk a ruténokétól csak a rituális előírások megtartásában, az ünnepek rendjében különbözött. A 19. század közepén a zsidó lakosság már megsűrűsödött a rutén falvakban, felvállaltak kis ügyleteket, közvetítő vállalkozásokat; ezeken az ügyleteken szorgalommal és szerencsével meg is lehetett gazdagodni.

A kétkezi munkában, mint Ivan Olbracht is írja, nem volt különbség rutén, orosz, román, zsidó között, ellentét is kevés.

> "Az élet egymásra utalta a ruszint és a zsidót. Eljárnak egymáshoz, adósai egymásnak egy kis kukoricaliszttel, pár tojással, takarmány, fogat, munka és készpénzkölcsön fejében is tartoznak egymásnak. Ilyen a helyzet hétköznap."

A rutén hegyi lakók éppen az erdőkitermelés miatt ellenséges érzülettel viseltettek a zsidó bérlők iránt, nekik nem voltak elegendő üzleti kapcsolataik, nyilván tőkéjük sem, hogy maguk vállalkozzanak, legfeljebb mint tutajos alkalmazottak társulhattak a zsidókkal. Nem kétséges, hogy a zsidó vállalkozók, akiknek pénze volt, akik felvásároltak, egyformán bántak ügyfeleikkel, munkásaikkal, akár rutén volt az illető, akár zsidó.

A hegyekben szinte zsidó foglalkozássá vált a szállítás és részben a közlekedés sokáig egyetlen módja: a fuvarozás, szekerezés, bérfuvar, a rossz hegyi utakon rossz kis szekérrel, egy lóval.

A zsidó muzsikáló bandák (*klezmer*, "zenész", többes számban: *klezmorim*) versenytársai voltak a cigányoknak. Vegyesen is összeálltak velük vagy a rutén parasztokkal. Muzsikáltak lakodalomban, szüreten, korcsmában, háznál, rendelésre. Azon a hangszeren játszottak, amijük volt. A cimbalmot (félhangok, fakalapács) csak ők használták. Az egyik legjobb régi fénykép egy klezmer együttesről (2 hegedű, 1–1 brácsa, nagybőgő, dob) éppen Alsó-Vereckén készült, a 19. század végén.

Közvetlenül talán moldvai hatásként magyarázható, hogy a máramarosi falvakban itt-ott feltűntek a "szőnyeges zsidók": geometrikus mintájú, színes terítőket, kárpitokat, szőnyegeket, csergéket készítettek és árultak vásárokon.

KÉSZPÉNZ, HITEL, KÖLCSÖN

S végül, amiből a túlnyomórészt önellátásra szoruló és berendezkedett térség lakosságának a legkevesebb volt, holott mindenkinek szüksége volt rá: a készpénz és a hitel, azt mégiscsak a zsidó kereskedők tudták nyújtani. Náluk már az üzleti forgalom miatt is mindig volt némi pénz, de náluk, akikből a hatóságok, a földbirtokosok okkal-ürüggyel kipréselték a pénzt, a hitel vagy a kölcsön nem volt, nem lehetett olcsó, kivált ha az adós rendszerint csak természetben tudta visszafizetni.

Kölcsön esetében rendszerint csak kisebb összegekről volt szó, ha korcsmáros adta is, inkább a bankár kezdetleges szerepében. A nagyobb helységekben, Ungváron, Beregszászon, Munkácson, a 19. században megjelentek az első bankok, részvényeseinek többsége zsidó nagykereskedő volt.

Bizarr példa a hitelezésre a falvakban – kezdettől fogva – a korcsmai hitel, amelyet a szegényebb nem zsidó lakosság sűrűn vett igénybe. II. József a korcsmai hitel felső határát leszállította 30 krajcárra. 1803-ban egy rendelet tiltotta meg, hogy a zsidó korcsmárosok a kereszténynek – rutén jobbágyoknak – 1 forintnál nagyobb hitelt nyújtsanak (a módosabbak a rendeletben 2 forintig voltak jók), hogy "(a zsidók) ne foszthassák ki a kereszténynek". A (rutén) parasztoknak csak a helyi elöljáróság jelenlétében adhatnak kölcsönt. A hegyvidéki rutén parasztok körében a pálinka élelmezési cikknek számított. A korcsmai hitelt hetente kellett fizetni. Hitelről hitelre

ittak "a zsidónál". Az alább közlendő jegyzék 125 tétele között van, amelynél az irat arról szól, hogy egy orvos tartozik egy zsidó kereskedőnek a tőle átvett bor árával. Az itt nem ismertetett iratok között számos hasonlót találunk. Tiltott cselekménynek tehát a hitelezés, a kölcsön*adás* minősült, nem a kölcsön*kérés*, az eladósodás; vétkesnek a zsidó, nem a keresztény.

ZSIDÓK A HATÓSÁGOK ELŐTT

Következik egy hosszú jegyzék, 125 tétel, rövid kivonatok Bereg, Ugocsa és Ung vármegyék terjedelmes levéltári anyagának katalógusaiból (fondjegyzék)[15] a 17. század végétől a 19. század közepéig (főispáni, alispáni, illetve városi iratok). Leíró, elbeszélő történelem helyett, talán azoknál is inkább, alkalmas arra, hogy bemutassa a zsidók hétköznapi életét ebben a másfél évszázadban. Pontosabban, életüknek azokat a mozzanatait, amelyek a legmagasabb vármegyei vagy városi hatóságok elé kerültek, amelyek hatósági beavatkozást kívántak.

Mi dolguk volt a zsidóknak a hatóságokkal? Több, mint a nemeseknek, a polgároknak, több, mint a parasztoknak vagy jobbágyoknak. A letelepedési engedélyt a 18. században már nem a Kamara adta ugyan, hanem a földbirtokosok, az Északkeleti-Kárpátokban a főnemességhez tartozó földesurak vagy kis nemesi birtokosok, és a kamarai vagy nagybirtokos uradalmak, az előbbiek közül a legnagyobb volt az ungvári, az utóbbiak közül a Schönborn uradalom. Nyugodtan mondhatjuk, hogy a hatóságok rendszeresen vegzálták a zsidókat, amiben csak lehetett. Az összeírásokat a körzeti és a vármegyei hatóságok végezték, a helyi összeírásokra, a jegyzékek (itt nem ismételt) adatai szerint, szinte évente sor került. Igen gyakoriak voltak a végrehajtási eljárások: a zsidók igyekeztek követeléseiket a hatóságok segítségével behajtani nemeseken és (legtöbb esetben zsidó) kereskedőkön egyaránt, de a földesurak is folytattak ellenük végrehajtási eljárásokat. A közigazgatás eleve csak jogszerű követelésekkel foglalkozott, s az ügyek nagy számából arra következtethetünk, hogy a zsidók gazdasági ügyletei nagy többségükben a jogrend keretei között maradtak. Gyakori volt a panasz (feljelentés) testi sértés miatt: keresztény papok, földbirtokosok megütöttek, megvertek zsidókat, nőket is, történt nők megerőszakolása. De azért volt, amikor a verekedésben zsidó volt a tettes. Rablás, fosztogatás, önkényeskedés esetén természetesen a károsult zsidók is a hatóságokhoz fordultak jogorvoslatért.

A középkorhoz képest szűkült a rabbinikus bíróságok jogköre, vagy nem is volt *bét din* mindenütt: esetenként a zsidók egymás közötti sérelmei is a hatóságok elé kerültek: tartozás, birtokháborítás; mondhatjuk, polgári jogi esetek, amelyeket egy-két évszázaddal korábban még rabbinikus bíróság tárgyalt volna, de a 18. században már rendre a világi hatóságok illetékességébe tartozott. A hatóságokkal hajtatják végre a rabbi által kiszabott büntetést (nyilván pénzbüntetést). Gyakran támadt vita

zsidók között akörül, melyiküket illeti meg az adott faluban a regálék bérleti joga, az ilyen ügyekben talán leginkább a földbirtokosok lehettek vétkesek, akik egy korcsmát a bérleti idő lejárta előtt vagy nagyobb összegért másnak adtak ki, sunyi kis nyereség fejében, de megsértve a jogait a bennlévőnek. Külön lapra tartozik a zsidó gyermekek erőszakos megkeresztelése, ez a 18. században tudatos egyházi politika volt, az egyházi *haper*-ek országszerte akcióban voltak.

Jellegzetessége a levéltári iratoknak, hogy bennük a zsidó nevek össze-vissza módon vannak írva, akár ugyanazon iraton belül is. Nyilvánvaló, hogy a hatóságok részéről eljáró személyek nem értették meg a német nevek jiddis változatát.

A zsidók foglalkozásainak legnagyobb változatossága tűnik elő ezekben az iratokban. Orvos vagy felcser (akinek működését a hatóságok nem engedélyezik); patikárius; rabbi; ékszerész, rézműves (vésnök), (kelme-) festő; pénz hitelező, udvari vagy hadiszállító, katonalovak takarmányszállítója, dohányszállító, hivatalos tolmács, terménybegyűjtő, magántanító, pálinkafőző, korcsmáros, mészáros, pék, kereskedő, nagybani borkereskedő, piaci árus, lókereskedő (sejthetőleg ló- és szarvasmarha-orgazda is), szerencsejáték-tulajdonos, erdő-bérlő, fa-felvásárló, céhen kívüli (kontár) szabó – és ami még némely foglalkozás mögött lehet.

Az iratok a zsidó községet, keresztény módra, *egyház*községnek nevezik. A jegyzék tételeiből implicite megismerjük, hogy csak egy példát emeljek ki, az ungvári zsidó község nagy belső viszályát a 18. század végén, mondhatjuk azt is, botrányát: Polácsek Ábrahám és néhány társa harcát Gedalja (Jesaja / Sáje) Richtzeit rabbi ellen. (A rabbi nevének írásmódjában az iratok nagy változatosságot mutatnak, de az ügy tartalma összerántja ezeket a variánsokat.) A rabbi megválasztását (kinevezését) a városi hatóságoknak kellett jóváhagyniuk. Polácsek udvari szállító, gazdag korcsma- és mészárszék-bérlő (vállalkozó) volt, egy időben a zsidó községi elöljáróság tagja, soros elnöke. A kihágások, melyeket – az iratok szerint – a hatóságok felróttak neki, roppant sokfélék, meglehet, hatalmaskodó, rabiátus ember volt. A rabbi is mint a kamarai uradalom bérlője élt a városban; a zsidó hagyomány rabbiknak sem tiltja a kenyérkereső foglalkozást, és a községi rabbi javadalmazása aligha volt dús az 1800-as évek elején. Egy idő után Richtzeit rabbi talán felállt a rabbi-székből, helyét átadta Weinreb Mordisch (Mordekhaj) rabbinak, s maga a továbbiakban a gazdasági életben tevékenykedett, a napóleoni háborúk idején osztrák hadiszállító is volt. Richtzeit rabbi és Reb Polácsek – vagy a község – között meg-megújuló konfliktus eredeti motivumait nem ismerjük, de az kitetszik az iratokból, hogy erőszakos cselekményekhez vezetett, még mérgezési kísérlet gyanúja is felmerült, ebben az ügyben maga I. Ferenc király (1792–1835) szólította fel a vármegyét jelentéstételre.

Az ungvári zsidó elemi vagy népiskolát [= *Normalschule* (!)], amely II. József rendelkezése nyomán létesült (1783), és egy évtized múlva külön épületben kapott helyet, az 1790-es években a közeli zsidó községeknek együttesen kellett fenntartaniuk, több község (köztük Nagykapos, Szerednye, Szobránc) azonban megpróbálta lerázni

magáról a terhet, s megtagadta a közös költség fizetését; a felvilágosító (aufklärista) program lassan belesimult a megszokottba.

A munkácsi zsidó község különös ügyébe avatkozott be a vármegyei hatóság 1816-ban. A község tagjain be kellett hajtani 500 forintot, az elhunyt rabbi leányának kiházasítására. A rabbi nyilvánvalóan a máshonnan is ismert Abraham Gottesman volt, leánya fiatalkorú lehetett, a rabbik ritkán hagyják, hogy a lányuk fedetlen fővel, szabadon hagyott hajjal korosodjék. A hozomány nélküli leányok kiházasítása vallási parancsolat (*micva*), ebből a célból szokás volt külön alapítványokat tenni (*hakhnászat kalla*). Hogy hagyott-e Gottesman rabbi örökséget maga után, és ha igen, miért nem volt elég a hagyatéka a leány kiházasítására; hogy megszavazta-e a község a leány hozományát; hogy miért nem fizették be a község tagjai egyenként a rájuk eső összeget: mindezt nem tudjuk. Az esetnek történeti hozadéka már az is, hogy a vármegye valódi entitásnak (jogi személyiségnek) tekintette a zsidó községet, és vállalta egy zsidó szokás törvényi úton való fenntartását.

Külön érdekességgel bírnak azok az ügyek, amelyek felfedik szegény és gazdag zsidók ellentétes érdekeit, konfliktusát – némi túlzással mondva, előrevetítik a *Kárpáti rapszódia* történetének hasonló mozzanatait.

A zsidók rovására elkövetett sok mindennapi vétségen kívül is sötét foltot hagyott Ugocsa vármegye nemességének múltján, hogy a napóleoni háborúk idején a népfölkelők (*insurgensek*) zsidók megverésére vetemedtek; Ungvár polgárain, hogy 1848-ban ők is – mint különben a pozsonyiak, pestiek – követelték a zsidók eltávolítását a nemzetőrségből.

Íme, a jegyzék; bár önálló katalógus-tételekből áll, tessék sajátos történeti elbeszélésként olvasni.

1695 A Munkács városi főbíró [II.] Rákóczi Ferenchez benyújtott panasza a zsidó korcsmárosra, mert az tolvajokat rejteget (Munkács 234/2/55)[16]

1717 Ung vm.-i zsidók stb. adójegyzéke (Ung 4/2/1760)

1720 "Öszveirása Túl a Tiszai Al Szolgabiroi Járásban [Ugocsa vm. Tiszántúli járás] találtatott sidoknak" (Ugocsa 674/6/99)

1723 A Helytartóság (Pozsony) számon kéri Ung vm. nemességén, hogy akadályozza a zsidók adójának behajtását (Ung 4/3/136)

1738 Eljárás Gotfried Mojzel [Mose] orvos ellen nem engedélyezett orvosi gyakorlat folytatása miatt (Ung 4/16/230)

1748 Mark Joszifovics zsidó pénz követelése nemes K. D. özvegyével szemben (Ung 4/3/1531)

1753 Bírósági jegyzőkönyv Lazarovics Berk [Barukh] kihallgatásáról pénzlopás miatt (Ung 4/3/1906)

1754 Herskovics Sámuel munkácsi lakos szerződése a várossal szeszesitalok kimérési jogainak bérletéről (Munkács 234/2/94)

1756 Eljárás Gerek Joann kereknyei pap ellen a Levkó Dávid zsidónak okozott sérelmek miatt (Ung 4/4/71)

1756 Léwe Izráel szőlősi [Nagyszőlős] lakos kihallgatása a Mészáros Zsófia ugyanazon városbeli lakos megerőszakolásának vádja miatt folyó eljárásban (Ugocsa 674/13/1156)

1757 Ungvári zsidók panasza egy zsidó leány erőszakos megkeresztelése miatt (Ung 4/4/177)

1759 Kifizetés Simon Ladány zsidó részére az osztrák hadseregnek szállított lovakért (Ung 4/4/394)

1760 Eljárás egy szerednyei nemes ellen Jakubovics Ábrahám bérlő vagyonának, pénzének elvétele miatt (Ung 4/4/448)

1760 A Helytartóság (Pozsony) rendelete egy Törökországból Ugocsa vm.-be érkezett és ott letartóztatott zsidó szabadlábra helyezéséről (Ugocsa 674/13/1231)

1762 Az ungvári kincstári uradalom ügyészének panasza az ungvári zsidó és görög kereskedők üzérkedése miatt (Ung 4/4/605)

1762 A Helytartóság (Pozsony) rendelete a Magyarországról lovakat és dohányt kiszállító zsidók megfigyeléséről és okmányaik ellenőrzéséről (Ugocsa 674/13/1264)

1768 Zemplén vm. átirata Polacsek Ábrahám bujkáló zsidó ügyében (Ung 4/4/1780)

1768 A Munkács városi magisztrátus határozata Lázárovics Icik [Jichak] földparcellájának eladása ügyében (Munkács 234/2/128)

1770 Engedély Vajzler Ábrahámnak szerencsejáték vállalkozás szervezésére (Ung 4/4/1873)

1771 A Helytartóság (Pozsony) rendelete, melyben támogatja Ejsztrech [Österreich(er)] Mózes szállító terménybegyűjtő tevékenységét (Ung 4/5/80)

1772 Az ungvári zsidó kereskedők panasza a római katholikus plébánia ellen, mert tőlük is egyházi adót szedett be (Ung 4/5/209)

1772 Palkó szegény zsidó panasza Ung vm. hatóságához Samu gazdag zsidóra, mert nem fizette ki az elvégzett munkát (Ung 4/5/316)

1775 Major Mihály szőlős-végardói zsidó panasza nemes I. Lászlóné ellen pénzbeli zsarolás, gyermekeinek gúnyolása miatt (Ugocsa 674/8/766)

1777 Tanúkihallgatás a T. Gy. nemes elleni eljárásban a szerednyei zsidó korcsmáros megverése miatt (Ung 4/5/1135)

1777 Az (Ugocsa) vm.-i zsidó vallású lakosok panasza a vm.-i hatóságoknál a gazdag zsidók ellen, mert igazságtalanul osztották fel az adókat (Ugocsa 674/8/954)

1778 A Sáros vm.-i hatóság körözteti Ung vm.-ben Dezsőfi István gróf [gr. Dessewffy István (1736–1785)] hitelezőjét, Polácsek Ábrahámot (Ung 4/5/1292)

1780 Ung vm. igazolja Polácsek Ábrahám ungvári zsidó büntetlenségét (Ung 4/5/1623)

1782 Polácsek Ábrahám ungvári zsidó pénz tartozásának behajtása L. Erzsébet ungvári lakos javára (Ung 4/5/1987)

1782 Eljárás a szőlős-végardói, zsidó vallású Sándrovics Hersko [Hirsch / Cvi] ellen istenkáromlás miatt (Ugocsa 674/8/1448)

1783 Hers Márk Niszó [Niszán] csődbe ment ungvári zsidó vagyonleltára (Ung 4/5/2181)

1783 A Helytartóság (Pozsony) engedélye az Ung vm.-i zsidóknak iskolájuk építésére (Ung 4/5/2275)

1783 Bírósági jegyzőkönyv a megkeresztelt zsidóknak zsidó hitre való [vissza-] térítése ügyében (Ung 4/5/2288)

1783 Ungvári zsidók panasza a görög-katholikus püspökségre gyermekeik erőszakos megkeresztelése miatt (Ung 4/5/2289)

1784 H. Antónia földbirtokos adósságának behajtása Pinek Elkom [Pinhasz Elkana] és Gers [Gerson] Gráner pesti uzsorások részére (Ung 4/5/2404)

1784 Az Ung vm. szobránci járásában élő zsidók összeírása (Ung 4/15/555)

1785 A Helytartóság (Buda) értesítése az ungvári rabbi [= Gedalja Richtzeit (?)] kinevezésének jóváhagyásáról (Ung 4/6/172)

1786 Polácsek Ábrahám hitelező követelése Nissza Márk [= Hers Márk Niszó] ungvári lakossal szemben (Ung 4/15/578)

1786 A Helytartóság (Buda) utasítása Polácsek Ábrahám zsidó felelősségre vonására valótlan tanúvallomás miatt (Ung 4/6/479)

1786 Rendelkezés a pravoszláv–zsidó házasságok megtiltásáról (Ung 4/6/561)

1787 Eljárás Polácsek Ábrahám ungvári lakos, bérlő ellen bérleti szerződésének megszegése miatt (Ung 4/15/626)

1787 Eljárás Legeza Simon kőbléri pap ellen Aranovics Hers feleségének bántalmazása miatt (Ung 4/13/9)

1789 S. M. nagymihályi földbirtokos pénz tartozásának behajtása Polácsek Ábrahám ungvári zsidó javára (Ung 4/6/879)

1790 Eljárás Kinszler Dávid ungvári ékszerész ellen rejtegetés miatt (Ung 4/6/1219)

1791 Eljárás a Mátyfalva községbeli Sz. J. nemes ellen, mert elkobozta a zsidó vallású Davidovics Lejba pálinkafőző üstjét (Ugocsa 674/10/350)

1793 A Bereg vm.-i gyűlés határozata arról, hogy a zsidók kötelesek a megyei gyűlésen megjelenni a türelmi adó összegének megállapítása végett (Munkács 234/2/238)

1793 Eljárás egy Jakab nevű técsői zsidó ellen a görög-katholikus egyház becsmérlése miatt (Koronavárosok, 61/1/780)

1795 Eljárás Polácsek Ábrahám ungvári zsidó és mások ellen az ungvári zsinagógában okozott botrány és Rihzeit Sij [Sáje / Jesaja] rabbi megsértése miatt (Ung 4/6/2049)

1795 Najman Dávid és Joszla ungvári zsidók kihallgatása lóvásárlás ügyében (Ung 4/6/2050)

1795 Polácsek Ábrahám ungvári zsidó pénz tartozásának behajtása egy ungvári kőműves javára (Ung 4/6/2060)

1796 I. Ferenc király utasítása, hogy Richzeit Sene [Sáje Richtzeit] ungvári zsidó [rabbi] ügyét terjesszék fel hozzá (Ung 4/6/2206); levélváltás a Helytartósággal a zsinagógában történt botrányról és az ungvári rabbi megmérgezéséről (Ung 4/6/2269)

1796 A szerednyei zsidók kérelme, hogy mentsék fel őket az ungvári zsidó elemi iskola [= *Normalschule* (!)] fenntartásának kötelezettsége alól (Ung 4/6/2274)

1796 Ajzler Jovel ungvári lakos vagyonának elárverezése (Ung 4/11/222)

1797 Egy ungvári kereskedő pere Grinberger Izrail és Simon nevű zsidó kereskedőkkel az eladott rossz juhok miatt (Ung 4/6/2345)

1797 Pinkóc Mária zsidó pere apja, Polácsek Ábrahám ellen (Ung 4/6/2344); Polácsek Ábrahám keresete Pinnosz [= Pinkóc] Mária ellen (1799) (Ung 4/15/861)

1799 A kaposi [= Nagykapos] és szobránci zsidók kérelme, hogy mentsék fel őket az ungvári zsidó elemi iskola fenntartásának kötelezettsége alól (Ung 4/6/2675)

1800 A Sáros vm.-i hatóságok kérése a kereskedelmi engedéllyel nem rendelkező zsidó kereskedők Ung vm.-i megfigyelésére nézve (Ung 4/7/4)

1800 A Helytartóság (Buda) utasítása a Richtzeiter Sil [Sáje] ungvári zsidó ügyében Polácsek Ábrahám ellen folytatott eljárás újraindítására (Ung 4/7/75)

1800 Eljárás F. J. szobránc-komoróci földesúr ellen Lefkovics Salamon bérlő lovainak eltulajdonítása miatt (Ung 4/7/124)

1801 Polácsek Ábrahám és Sij Rehezer [= Sáje Richtzeit(er) (a kamarai uradalom bérlője)] zsidók pere a korcsma és a mészárszékek bérlete miatt (Ung 4/7/162)

1801 Eljárás B. I. és B. J., a nemesi népfölkelő hadsereg katonái ellen egy tisza-újlaki zsidó ütlegelése miatt (Ugocsa 674/10/1385, ~/11/415)

1802 Richtzeit Sij [Sáje] és Binder József [mészáros] szerződése az ungvári korcsma bérletéről (Ung 4/7/310)

1802 A Helytartóság (Buda) levelezése Ung vm.-vel a zsidó zsinagógákban és iskolákban használt könyvek nyilvántartásáról (Ung 4/7/442)

1802 Beck Dávid técsői lakos leírása a kovász készítéséről és használatáról a kenyérsütésnél (Koronavárosok, 61/1/1051)

1803 Hitler [= Hiller (?)] Lejbi ungvári rézműves kihallgatása éremhamisítás ügyében (Ung 4/7/599)

1804 Eljárás Sij Richzeit, az ungvári mészárszék és korcsma bérlője ellen a városi hatóságoknak való ellenszegülés miatt (Ung 4/15/978)

1804 A munkácsi Meisels Benjáminné kérelme az iránt, hogy fia piaci bódét kapjon (Munkács 234/2/350)

1805 Eljárás B. Zsuzsanna radványi nemes ellen Spanyol Mózes radványi zsidó feleségének megverése miatt (Ung 4/7/933)

1806 A vm.-i főpénztárnok kimutatása az útépítési közmunkát megváltó zsidókról (Ung 4/7/1042)

1806 Smalovics Lejbi és Grünwald Mózes nevű zsidók kihallgatása okmányok hamisítása ügyében (Ung 4/7/1118)

1806 Veinberger Lejbi ungvári lakos kérelme az osztrák hadsereg tisztjével szembeni követelésének behajtása iránt (Ung 4/7/1150)

1806 Galiciai zsidó kereskedők panasza az uzsoki és más falvak parasztjai által nekik okozott károk miatt (Ung 4/7/1208)

1806 B. F. Királyháza községi lelkész, valamint Tarna község jobbágy-parasztjainak panasza Fried Izsák Fekete-Ardó községi bérlő ellen [keresztény] ünnepnapon való dolgoztatás miatt (Ugocsa 674/10/1980)

1807 Leib Mózes ungvári zsidó pénzbeli tartozásának behajtása Polácsek Ábrahám ungvári kereskedő javára (Ung 4/7/1387); Rozenberg Mózes kereskedő tartozásának behajtása Polácsek Ábrahám javára (Ung 4/7/1417)

1808 Richzeit [Richtzeit] Haim ungvári lakos B. J. ungvári nemestől vásárolt házának ügye (Ung 4/7/902)

1808 Eljárás K. J. minaji paraszt ellen a Pipás Lejbi és Gotlib Márk zsidóktól általa ellopott lovak miatt (Ung 4/7/1385)

1808 Richtzeit Sel [Sáje] ungvári zsidó kérelme a vm.-i hatósághoz házépítéshez szükséges tégla hitelezése iránt (Ung 4/7/1615)

1809 Richtzeit Sij ungvári hadiszállító vagyonleltára (Ung 4/7/1810)

1809 A kerületi iskolafelügyelő kimutatása az ungvári zsidó népiskola látogatottságáról (Ung 4/7/1860)

1809 Richtzeit Sij ungvári lakos kérelme a Kincstár által okozott károk megtérítése iránt (Ung 4/7/1927)

1809 A Helytartóság (Buda) Haditanácsának jegyzőkönyve, mely szerint Richteit Sija [Sáje] hadiszállító elszámolt az előlegbe felvett 3 500 forintról (Ugocsa 674/11/313)

1810 Ugocsa vármegye parasztjainak panasza a zsidó vallású bérlők ellen, mert urbariális munkával terhelik meg őket (Ugocsa 674/11/384)

1811 Filipovics Hers ungvári mészáros kérelme a hús árának felemelése iránt (Ung 4/7/2030)

1811 Glik Heim [Glick / Glück Hajim], az ungvári egyházközség [zsidó község] elnökének kérelme Ung vm. alispánjához ház vásárlásának engedélyezése iránt (Ung 4/13/52)

1811 Vizsgálat a nagyszőlősi parasztoknak a zsidók ellen engedély nélküli bor eladás miatt benyújtott panasza tárgyában (Ugocsa 674/11/522)

1812 Eljárás Richtzejt Sij ungvári bérlő ellen Heszman Lejb ungvári kereskedő megsértése miatt (Ung 4/7/2111); eljárás Rihzeit Sij ungvári bérlőnek az ungvári kincstár ellen a bérleti szerződés feltételeinek megsértése miatt indított perében (Ung 4/15/929, ~/964, ~/1125); Richtzeit Sij elhunyt ungvári kereskedő vagyonának zár alá helyezése (Ung 4/8/166)

1812 Az ungvári sóraktár vezetőjének levelezése a vm.-i hatósággal a sóraktár kirablása miatt Filippovics Hersk ungvári mészáros ellen indított eljárásban (Ung 4/8/233); a Királyi kancellária és Ung vm. levelezése a Filippovics Hersk ellen indított eljárásban (Ung 4/8/457)

1813 Bauman Lejb drohobicsi (Galicia) lakos körözése Ung vm.-ben, mert bujkál a hitelezője elől (Ung 4/8/372)

1814 Richtzeit Haim ungvári zsidó bérlő adósságának behajtása Szamovolszki Konstantin ungvári paraszt javára (Ung 4/8/672, ~/673); Kolecka Zsófia ungvári nemes javára (Ung 4/8/675)

1814 A Helytartóság (Buda) rendelete a zsidók hadkötelezettségéről és levelezése Ung vm.-vel e tárgyban (Ung 4/8/690)

1815 F. József ungvári orvostól az általa megvett bor árát követeli Bródé Salamon ungvári kereskedő (Ung 4/8/926)

1815 Gottesman Cháim munkácsi magántanító [*melamméd*] panasza Schnalekendorf Mózes ellen, mert az nem fizette ki a fia tanításáért járó összeget (Munkács 234/2/531)

1817 500 arany behajtása a munkácsi zsidó egyházközség tagjaitól az elhunyt rabbi leányának hozományára (Munkács 234/2/564)

1818 Pálóczi Horváth Lajos darmai birtokának elzálogosítása Kinzler Márkus ungvári lakosnál (Ung 4/8/1508)

1819 Az Ung vm. verhovinai járásában élő zsidók összeírása (Ung 4/8/1749)

1823 Técső, Mózes Benjámin letelepedési kérelme (Koronavárosok, 61/1/1505)

1824 Ügyészi feljegyzés a zsidó temető imaházában történt lopásról (Ungvár VI/5/108)

1825 A néhai Rihzijn Sij [Sáje Richtzeit] ungvári bérlő vagyonára bejegyzett zálogjog megszüntetése (Ung 4/9/555)

1825 A Tekeháza községi elöljáróság bejelentése arról, hogy Szabó Anna ellopta a zsidó vallású Herskovics pénzét (Ugocsa 674/14/733)

1826 Vájsz Dániel zsidó pénzbeli követelése Polácsek Ábrahám ungvári zsidótól (Ung 4/9/714); királyi rendelet az eljárás felújításáról (1828) (Ung 4/9/1018)

1826 Eljárás Petrás Mihály és András técsői lakosok ellen Kaufman Lázárral szemben fennálló korcsmai tartozásuk miatt (Koronavárosok, 61/1/1576)

1827 A munkácsi rabbi határozata Einhorn Áron megbüntetéséről, és kérelem a hatósághoz a büntetés behajtása iránt (Ungvár VI/5/142)

1828 A Helytartóság (Buda) megtiltja, hogy zsidók patikát birtokoljanak (Ung 4/9/1119a)

1828 Vizsgálat a veresmarti zsidó vallású Kerter Jankvi házának felgyújtása ügyében (Ugocsa 674/12/76)

1829 Munkács zsidó lakosságának jegyzéke (Munkács 234/2/733)

1830 Berkó Mózes gálocsi bérlő panasza, mert a földesúr megsértette a szerződés feltételeit (Ung 4/17/452)

1832 Tanúkihallgatás a katonák által Herskovics Jakab ungvári korcsmárosnak okozott károk ügyében (Ung 4/9/1614)

1833 Gottesman Borbála vári és Meisels Ábrahám munkácsi lakosok keresete Lomberg Dávid és Lusztman Náthán munkácsi lakosok ellen, mert nem teljesítették a szerződést dohány szállítására Galiciába (Munkács 234/2/788)

1833 Farkas Lejbi és Sterkovics Izsák kérelme tartózkodási engedélyük meghosszabbítása iránt (Koronavárosok, 61/1/1767)

1833 Ickovics Léba Csepe községi lakos panasza a vármegyei pandúr általi megveretése miatt (Ugocsa 674/6/800)

1836 Moskovics Bureha [Barukh] lakos kérelme a técsői magisztrátushoz a városi erdőség fájának eladása iránt (Koronavárosok, 61/2/198)

1836 Kár behajtása a Máramaros vm.-i Szigeten lakó, zsidó vallású Katz Mózes javára, M. M. Péterfalva községi lakostól, aki fa eladásánál becsapta (Ugocsa 674/12/794)

1837 Az ungvári szabó céh panasza Hartman Mózes zsidó ellen szabadalom nélküli iparűzés miatt (Ung 4/10/138)

1838 Eljárás Davidovics Hersl [Hirsch / Cvi] és társai ellen lopott ökrök rejtegetése miatt (Ung 4/16/463)

1838 Landon Lázár [Eleázár] korcsmabérlő kérvénye a szeszesitalok árának csökkentése iránt (Ungvár VI/5/265)

1838 Bebörtönzött ungvári zsidók kérelme a vm.-hez a vagyonuk állapotáról való tájékoztatás iránt (Ung 4/10/481)

1838 A "barna" vagy "új" magyarok [cigányok] és a zsidók összeírása Munkács városban és a verhovinai falvakban (Munkács 234/2/955)

1840 A máramaros-szigeti kincstári uradalom ügyészének tiltakozása a városi magisztrátusnál Fuksz Ábrahám és más zsidók kitelepítése miatt (Koronavárosok, 61/2/311)

1842 Rajzmán Mihály ungvári zsidó és Dankovics László ungvári paraszt szerződése (ingatlan) vagyon adásvételéről (Ung 4/10/1074)

1847 Rejzman Sij szállító panasza, mert a(z osztrák) hadsereg nem térítette meg a katonalovak ellátásához szállított termények árát (Ung 4/18/31)

1847 Glik Jakab ungvári lakos kérelme Ung vm. főispánjához tolmácsnak való kinevezetése iránt (Ung 4/11/438)

1847 Bleier munkácsi kereskedő naplójegyzete a város lakosainak hitelbe adott árukról (Munkács 234/2/1536)

1848 A magyar forradalmi hadsereg ungvári lovasegységének nyugtái a Rejzman Sij szállítótól kapott takarmányról (Ung 4/16/488)

1848 A magyar nemzeti gárda ungvári tagjainak kérvénye a gárda parancsnokához a zsidóknak a gárda soraiból való kizárása iránt (Ung 4/12/462)

1848 Egy munkácsi lakos panasza egy újonnan beköltözött zsidó nő ellen, aki engedély nélküli festőműhelyt tart fenn (Munkács 234/2/1599)

1849 Rosenberg Sólem munkácsi lakos pere Király János ellen borpince birtokjoga miatt (Munkács 234/2/1686)

UGOCSA A VÉRVÁD ELLEN

Néhány évvel Tiszaeszlár után, 1791-ben a Szilágyságban (Peér / Pér, Kraszna / Szilágy / Közép-Szolnok vármegye; ma: Pir / Szilágypér, Románia) egy zsidót megvádoltak azzal, hogy megölte keresztény szomszédjának kisfiát. A középkori, s már akkor is az egyházi és császári hatóságok által elvi alapon és esetenként egyaránt cáfolt vérvád feltámadt az ország keleti felében. Ugocsa vármegyében a nagyszőlősi szolgabíró körözvényben lépett fel ellene.[17] *Ugocsa non accusat.*

> "Tudtára esvén az Felséges Consiliumnak az, hogy az Zsidók éránt kivált az köznép mint tudatlanabb, oly balvélekedéssel vagyon, mintha ők keresztény vérrel keresztelkednének, vagy némely betegségekben ezzel orvosolnák magokat, s evégre, ahol módját ejthetnék, gyakran keresztény Gyermekeket ölnének meg, mely miátt osztán sokszor az szegény zsidókat csúfolják és üldözik, ennek meggátlására méltóztatott a Felséges Consilium az 11516 szám alatt Költ Rendelésében azt parantsolni, hogy ne tsak currentáltassék, hanem minden hiten és valláson lévő lelki Pásztorok is megszólíttassanak az éránt, hogy ezen hibás vélekedést az köznépnek fejiből kivegyék, és tudtára adják, hogy ez valóságos Költemény és csupa hazugság légyen, ehhez képest tehát az Helységek Elöljárói ezen parantsolatját az Felséges Consiliumnak szokott mód szerént az népnek tudtára adván, egyszersmind magok lelki Pásztorokat is requirálják, hogy ezt az Cathedraból is az efféle balvélekedésre könnyen hajtó népnek jól értésére adják.
>
> Sig. Szőllős 25° Aug. 1781. Szegezdi Ferentz fő Szolgabíró m. p."

KERESKEDŐK, HÁZALÓK

A zsidó kereskedők minden piaci szegmensben tevékenykedtek. A 19. században Szatmár és Bereg felől aszalt gyümölcsöt, főként szilvát szállítottak és árultak Galiciában, versenytársai lettek a ruténoknak (a Verhovináról maguk a bojkók is jártak idénymunkára az Alföldre), fürgeségükkel, jobb áraikkal kiszorították őket a piacról.

A galiciai zsidó kereskedők évente Ugocsába (Tekeháza) jártak le dióért. Galiciából és Bukovinából szarvasmarhát hajtottak Máramarosba, messzebbre is, mint Alsó-Verecke vásárai, a nagyobb vásárhelyekre: (Nagy- vagy Máramaros-) Sziget (a Tatárhágón és Kőrösmezőn át), Toronya, Huszt (a Toronyai-hágón át). Szigeten száznál több zsidó kereskedő tevékenykedett (Fényes Elek, 1847: összesen 117). A zsidók a szarvasmarhán kívül lovakkal is kereskedtek. (A koronavárosban Fényes Elek összesen 964 zsidót tart számon.) Nagyszőlősön nagy szarvasmarha- és sertés-vásárok voltak. Kőrösmezőn (a Tatár-hágón át) a galiciai szarvasmarha- és lókereskedés sokakat igen gazdaggá tett.

A 18. században országszerte elterjedt a kis- (legkisebb) kereskedelem egy addig ismeretlen változata, a házalás (*Hausieren*). A földesúri birtokok már nem tud-

ták felvenni a viszonylag nagy számú új zsidó lakosságot, ezek egy része, iparos a szigorúan zárt céhrendszerben nem lehetvén próbált a szabad kereskedelemben egzisztenciát teremteni magának. A házaló háton, batyuban, taligán vitte áruját házakhoz városban, falvakban, egylovas szekéren esetleg távolabbra is. A hatóságok szabályozták ezt a fajta kereskedést. Egy ideig tiltani próbálták (például, Buda).[18]

Egy Ugocsa vármegyei szabályrendelet

"Őfelsége [II. József] kívánván a szegény zsidóknak megtartásokat, ahoz képest kegyesen méltóztatott az olyaténoknak, akik ezen országban laknak, és az alacsonyszerü portékákkal kereskednek, azt gyalog hordozzák, megengedni, hogy azokkal házankint járhassanak az országba (...) városokon kívül is."

[MZsO V/2, no. 1165 (1785).]

Galicia keleti határán Brodyt (Brod, Brodi, Brodÿ, "gázló", ti. a környező mocsarakon át), Ausztria – s majdan az Osztrák–Magyar Monarchia – legkeletibb városát II. József szabad kereskedővárosnak (*freie Handelsstadt*) nyilvánította (1779). Ebből a városból,[19] ahol a 16. század óta éltek zsidók, Oroszország felől kereskedelmi folyosó nyílt, Lembergen át, az Északkeleti-Kárpátok felé, de nemcsak a kereskedők jártak Brodyba. A nagy hírű zsidó község (*klausz rabata de-kehilla kedosa Brodi*) vallásossága egész Kelet-Európára kisugárzott, Óbudára, Pestre is hívtak Brodyból rabbit (Mose Münz, 1789), kántort (David Strelisky, 1830). Kaufmann Izidor (1853–1921) képein,[20] Joseph Roth (1894–1939) írásaiban[21] Brody híressé tette a keleti (galiciai) zsidókat, az *Ostjuden* beemelése a nyugat-európai zsidó öntudatba részben épp Galicia – és különösen Brody – felfedezésének köszönhető.

AZ 1840-ES ÉVEK

Fényes Elek, a kiváló statisztikus *Magyarország leírása* című könyve[22] összefoglaló adatokat tartalmaz a vármegyék lakosságáról, s ezen belül a zsidókról.

		Ebből a zsidók	
Vármegye	Lakosság	száma	aránya (%)
Sáros	197 878	10 182	5.14
Zemplén	297 039	18 132	6.10
Ung	115 997	7 495	6.46
Bereg	125 962	5 382	4.27
Ugocsa	50 264	2 093	4.16
Máramaros	176 615	9 619	5.45

Pollák Henrik (1821–1894) orvos, a zsidó statisztika úttörője 1848-ban, az *Első magyar zsidó naptár és évkönyv* lapjain terjedelmes összeállítást közölt 14 vármegye zsidó lakosságáról "annak életmódja szerint". Összeállításában térségünkből Bereg vármegye van felvéve.

Miből él a családfő / család?	Beregi családok	
	száma	aránya (%)
Földmívelő	429	30.95
Más által szántató	279	20.12
Mesterember	230	16.59
Napszámos	209	15.07
Kereskedő	102	7.35
Pálinkafőző	35	2.52
Tanító	35	2.52
Szekeres	20	1.44
Sakter	16	1.15
Egyh. szolga	5	
Fő- s segédrabbi	4	
Sírásó	4	
Ecetfőző	3	
Hadastyán (Invalide)	3	
Sáfár	2	
Serfőző	2	
Kántor	2	
Bába	2	
Tiszttartó	1	
Levél-vivő	1	
Orvostudor	1	
Sebész	1	
Összeg	1 386	

Pollák táblázatának sorrendjét itt megváltoztattam: a számok csökkenő rendjébe tettem át, mert így szemléletesebb. Mindenekelőtt, családfőkről, illetve családokról van szó, a lélekszám ennek – értelemszerűen – a többszöröse. De az adott esetben nem is ez a lényeges: sokkal inkább a zsidó családok megélhetési módja. Nincs Magyarországon még egy vármegye, amelyben a zsidók össz-létszámán belül a földművelők aránya ilyen magas volna. Összesen a vármegye 161 községében élt zsidó földműves (paraszt) család, s ezek túlnyomó többsége kizárólag a földművelésből élt (kevesebb, mint 10 százalékuk bírt emellett haszonbérletet vagy tartott korcsmát).

Ugyanígy páratlanul nagy a mezőgazdasági vállalkozók ("más által szántatók", nyilván földingatlan-bérlők) aránya. A statisztika mintha a cionista eszményt, az Olbracht regényében az alijára kiképző *hakhsára* társadalomképét vetítené előre. Nem csekély a mesteremberek (iparosok), illetve a napszámosok (nyilván mezőgazdasági napszámosok) száma sem, külön-külön a családfők több mint egyhatoda. Más vármegyékhez képest aránytalanul alacsony viszont a zsidó kereskedők, pálinkafőzők aránya.

A "kézmesterségek" szakma szerinti megoszlása is érdekes. A 230 mesterember közül 81 (35 %) volt a szabó, ez Magyarországon nem volt általános, inkább kelet-európai (Galicia, az oroszországi Övezet) jellegzetesség. Varga (25), molnár (15), asztalos (13), mészáros (11), pipakészítő (8), üveges (8), arany- vagy ezüstműves (6), gombkötő (6), drótos (5), szappanos (5) voltak a gyakoribb foglalkozások, akadt egy-két bádogos, bodnár, esztergályos, könyvkötő, órás, pecsétvéső, rézöntő, szűcs stb. is. A zsidó üvegesek régóta keresettek voltak Nyugat-Magyarország főúri építkezésein, keletebbre ez nem volt gyakori foglalkozás, valószínűleg kevesebb háznál volt szükség üvegezésre.

A zsinagógák (imaházak) Pollák által megadott számához (9) képest a 4 rabbi, 2 kántor (*hazzán*) kevés, de tudjuk, hogy abban az időben a zsidó községekben a rabbi feladata főként a halákhikus ügyekben való döntés volt, a szertartásokat minden felnőtt férfi vezetni tudta, és a sakterek (16) el tudták látni a rituális vágást, ha kellett, körbejárták a községeket. A tanítók (35) magántanítók voltak, ez az elnevezés azonban nem azt jelenti, hogy egy-egy család alkalmazta volna őket: a *héder*-be minden fiúgyermek járt. A vármegyében egyébként két zsidó kórház és két betegápoló egylet (*Hevra Kaddisa*) is működött.

RABBIK, REBÉK

A vallási irányzatok története az Északkeleti-Kárpátok térségében (jidd. *Unterland*)[23] röviden úgy írható le, hogy a hagyományos zsidó életet, amely a 18. században itt meghonosodott, az *askenázi* (később orthodoxnak nevezett) vallásosságot, alig hogy a zsidó községek – a betelepülő zsidók számának gyarapodásával – megerősödtek, máris átitatta a haszidizmus, a misztikus személyes vallásosság, amely nem annyira a helyi zsidó községhez kötődött, inkább a *rebe* személyéhez ("udvar" / *Hof*). A szomszédos nyugati vármegyékből vagy Lengyelországból (Galicia), Bukovinából betelepülő zsidók eleve különböző életformát és vallási hagyományokat hoztak magukkal. A Németországból kiinduló 19. századi újításoknak itt sokkal gyengébb hatásuk volt, mint innen nyugatabbra, reform vagy neológ hitközségek ki sem alakultak vagy csak ideig-óráig tartották magukat.

Jámbor legendák szerint a Baál Sém Tov / Rabbi Jiszrael ben Eliezer (1698–1760), a haszidizmus alapítója vándorlásai során bejárta a Kárpátok térségét. Állítólag még

Szabolcs vármegye falvaiba is eljutott. Halála előtt levelet írt, mondja egy másik legenda, Jichak / Ejzik Taub- / Taub Izsáknak (1751–1821), akit azonban a valóságban csak jó egy évtizeddel később, 1781-ben választottak meg Nagykállóban rabbivá, s a levelet halasztva, 11 évvel később kézbesítették a "*der alte Kalewer*"-nek. (A "Szól a kakas már..." misztikus zsidó változatának szerzője, Taub Izsák egyébként nem is *rebe* volt, bár Martin Buber *Haszid történetek*-jében mint ilyen szerepel, hanem rendes vármegyei rabbi Szabolcsban.) Ezek a vékony legenda-szálak a Kárpátokon át, Galicia és Szabolcs között, összekapcsolják a magyarországi haszidizmust a vallási eszme szülőföldjével. Ugyancsak a hagyomány szerint[24] a korai haszidizmus nagy hatású terjesztőjének, a ljadi Snéur Zalman (1745–1812) rebének az apja, Rabbi Barukh (?–1798) éveken át Beregben: Munkácson és Nagyszőlősön volt inkognitóban tanító (*melamed*), Nagyszőlősön temették el, és kilétét csak évekkel később ismerte fel a városba ellátogató fia. A legenda szerint az apa azért bujdosott el Galiciából, mert nem tudta elfogadni a haszid vallásosságot, melynek a fia a terjesztője lett.

Bukovinában (akkor: Moldvai fejedelemség) Peter Niels Nyegaard / Piotr Mikołaj Neugarten von Gartenberg Sadogórski (1714–1768) báró, aki az orosz–török háborúk (1768–1774) idején az orosz hadsereg pénzügyeinek élén állt, II. (Nagy) Katalin cárnő (1762–1796) engedélyével egy Czernowitz melletti faluban (Rohizna / Sadgora / Sadagora) pénzverdét alapított (1770), zsidó és német mestereket hívott, innen fizették az orosz katonák zsoldját, a háború végén a verde megszűnt, de a zsidókat a katonai igazgatás továbbra is védelemben részesítette, adómentességet adott a községnek. Sadagora néhány év alatt nagy zsidó központtá fejlődött, Jiszrael Friedmann *fun Ruzhin* (1797–1850) rabbi, "a ruzsini szent" dinasztiája a haszidizmus egyik központjává tette. *Der hejliker Rizsiner* ("a rizsini szent") alakította ki a fényűző, nagy pompában élő rebék életformáját, magatartását. Ez az Északkeleti-Kárpátokban is erősen hatott.

A haszidizmus Galicia felől terjedt el Magyarországon, érthető, hogy a 19. században mindjárt a Kárpátokon "túl" sokfelé kialakultak haszid udvarok a neves galiciai rebék új községet kereső, Magyarországra áttelepülő fiai körül. Haszid központnak tekinthető ebben a térségben Munkács, Huszt, Beregszász, Rahó, Szatmár, Sziget. Távolabb Újhely, Kálló (jidd. Kalev), Keresztúr, Liszka, utóbb még Kassa is.

A munkácsi rabbik nevét a 18. század végétől kezdődően ismerjük. Valamennyien élvezték a Schönborn grófok támogatását. Reb Leibisch (megh. 1789); Abraham Gottesman (munkácsi rabbi: 1790–1814), akit fentebb, más összefüggésben már említettem; Cvi Avigdor Askenazi (r.: 1814–1824); Cvi Elimelekh Hirs Sapira / Sapiro / Spiro (1783–1841; r.: 1825–1829). Spira Dynówból (Galicia) jött Munkácsra, a lizsenszki, rymanówi, lublini haszidizmus szellemében vezette a községet, de hamar otthagyta híveit, nyilván nem voltak még fogékonyak az új vallási irányzat iránt. A helyére Ezriel Grün (r.: 1829–1841) érkezett. Az ő kezdeményezésére a község az addigi askenázi ritust mégiscsak felváltotta a "szefárdi" (haszid) imarenddel. Egy átmeneti időszak

után a haszid Spira dinasztia tagjai lettek a rabbik, ők nemcsak városi főrabbik voltak, de a haszid község vezetői (*admor*) is: Cvi Elimelekh Slomo Spira (r.: 1882–1893), Cvi Hirsch Spira (r.: 1886/1893–1913), Hajim Elazar Sapira / Spira Lázár (r.: 1913–1937).

Dolha- (Nagy-Dolha) / Hosszúmezőn, a gr. Teleki birtokon a zsidó község 1768-ban épített zsinagógát, jutott temetőhöz. A Borzsa menti községben bádogkészítő üzem, papírmalom, szövöde, később vasgyár és fűrészmalom működött. Közúti összeköttetésben állt Szolyvával, illetve délnyugat felé Bilkén, Ilosván át Beregszásszal. A 20. század elején keskeny nyomtávú vasút létesült Beregszász és Dolha között, ez fellendítette a helybeli ipart, ipari munkahelyeket kínált a zsidóknak.

Az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* (Leipzig), a korszak legfontosabb sajtóorgánuma a magyarországi zsidó életre vonatkozóan is, 1851. július 30-án[25] azt jelentette "az osztrák császári állam"-ból, Lembergből, hogy az előző napokban Észak(kelet)-Magyarországban számos városi elöljáróság kapott hivatalos felszólítást, legyen körültekintőbb a zsidó kereskedők (*Handelsjuden*) útlevelének kiadásában, mert kereskedelmi utazás ürügyén Belzbe (az egykori Kis-Lengyelországban, akkor már Nyugat-Galicia) mennek, hogy ott a rebével "étkezzenek", legutóbb is 1 100 (!) zsidó kereskedő jelentkezett be a belzi hatóságnál, hogy "hódolatát tegye" (*bidirung ~ Anbiedrung*) a rebénél és vele vegyen részt az ünnepi étkezésen (*festessen*). A belzi *rebe* ebben az időben Jehosua Rokéah (1825–1894) volt, a "felvilágosult" zsidók (*maszkilim*) elleni harc egyik vezére. Ha az Északkelet-Kárpátokból ezernél több kereskedő indult el Galiciába, hogy az őszi nagyünnepek előtt "morzsákat" (*siráim*) egyen a *rebe* asztaláról: tudhatjuk, a haszid rebének többször ennyi híve volt a térségben. Más tárgy, de hasonlóan figyelmet érdemel a hírben a kelet-magyarországi zsidók által kiváltott kereskedő-útlevelek száma.

A 19. század utolsó harmadában a munkácsi község a lembergiekkel együtt fizette a palesztinai *jisuv* rendszeres támogatását (*halukka*), de már az 1880-as években külön akartak válni a galiciaiaktól, arra hivatkozva, hogy a palesztinai magyar zsidók ezt sérelmezik, a szakítás végül Cvi Hirsch Spira rabbi idején sikerült (1908), és külön *Munkatsch Kolel* alakult a Szentföldön.

Megjegyzendő, hogy Belz és a kelet-magyarországi haszidok között tartósnak bizonyult a kapcsolat: az első világháború alatt az akkori belzi rebe (Jisszakhar Dov Rokéah) Újfehértón (jidd. Ratzfert) talált menedéket, és fiát (Aharon Rokéah) 1943-ban magyar titkosszolgálati segédlettel az Uzsoki-hágón és Ungváron át csempészték ki Budapestre a bochniai koncentrációs táborból.

Beregszászon, ahol Schönborn uradalom volt, 1795-ben épült zsinagóga. Avraham Jehuda ha-Kohén Schwartz (1824–1884) rabbi Mádon született, a pozsonyi jesivába járt, először szülőfalujában volt rabbi, majd 1861-től 20 éven át Beregszászon, végül visszament Mádra. Utóda 1887-ben a pozsonyi Moses Schreiber (1762–1839) / a *Hatam Szofér* leszármazottja, Schreiber Salamon lett.

Nagymihály (Zemplénben, az ungi határnál) volt történetesen színhelye annak a rabbi-gyűlésnek (1865), amely a szervezett magyar (ultra-) orthodoxia programját megfogalmazta.

Ungváron működött a 19. század közepén R. Méir Eisenstädter (Maharam As / Es) (1780 k.–1861; r.: 1835–1852), az orthodoxia egyik erőssége. Fia, Menahém Eisenstädter (r.: 1852–1870), bár az 1868/69. évi kongresszuson az orthodox szárny egyik vezéralakja volt, utóbb saját városában nem tudta megakadályozni a neológ hitközség megalakulását. Slomo ben Joszéf / Solomon Ganzfried (1804–1886) a rabbinikus bíróság ülnöke (*dajan*) volt (1866). Nevét a *Sulhan arukh* ("Terített asztal") rövidített kiadása (1864) tette híressé. Joszéf Karo 16. századi halákhikus szabálygyűjteményét Ganzfried, minden modern újítás ellenfele, a korabeli magyarországi (orthodox) szokások figyelembe vételével dolgozta át. Vitás eseteknél három rabbinikus tekintély véleménye alapján döntött, ezek egyike Snéur Zalman volt, a lubavicsi irányzat rebéje. A könyv orthodox és haszid körökben egyaránt gyorsan elterjedt, népszerűsége máig tart. Ganzfried könyvet írt a zsidó nevek írásmódjáról is (*Oholei sém*, 1878). A héber nyomdát a városban Karl Jaeger alapította (1864), az első könyv, amelyet kiadott, Maharam As responsum-kötete volt. Nyomdája 1878-ig működött.

A pozsonyi főrabbi és jesiva-fő, Abraham Schreiber / Szofér / a *Ketav Szofér* (1815–1875) mellett az ungvári orthodox rabbik vezető szerepet játszottak Jeruzsálemben a *Somrei ha-Homot* ("a falak őrei") orthodox, a Magyar-, Osztrák-, Cseh- és Morvaország (Osztrák–Magyar Monarchia) hitközségeit felölelő szervezet (*kollél / kolel*) megalapításában és vezetésében.

Szigeten a források 1740-ben említik először a rituális vagy imaközösséget (*minján*), szigorú orthodox *askenázi* vagy – ahogy mondták – *deutscher* rabbija volt a 18. század középső harmadában Cvi bar Mose Avraham (megh. 1771), utódai, Jehuda bar Joszéf Heller (r.: 1802–1819), akinek idejében az első zsinagóga épült (1807), és Menahém Mendel Stern (1759–1834; r.: 1819–1834), vizsnici haszid. Halála után a község a fiát akarta megválasztani, de váratlanul betoppant az újhelyi Mose Teitelbaum (r.: 1808–1841) fia, Eliezer Niszan / Niszin Teitelbaum, apjának ajánlólevelével, és a község elnöke inkább a nagyhírű csodarabbira hallgatott. Ezekben az években épült fel a szigeti nagyzsinagóga (1836), egy ideig az *askenázik* / orthodoxok és a haszidok osztozkodtak rajta, áll ma is, egyetlenként a város egykor megszámlálhatatlan zsinagógái, imatermei, tanházai, imaszobái közül. A vizsnici haszidok ragaszkodtak Joszéf (József) Sternhez, de ő a rabbiszéket átengedte Teitelbaum rabbinak, maga megelégedett a *bét din* feje hivatallal. Hamarosan azonban valaki (*qui prodest*?!) feljelentette, hogy a kormány ellen prédikál, letartóztatták, és csak a község határozott kiállása szabadította ki a börtönből.

Teitelbaum rabbi mással sem tudott kijönni környezetében. A közeli Karácsonfalván (jidd. Kretsinef) egy koszovi haszid, bizonyos Reb Mose volt a sakter. A koszovi haszidok a közeli Vizsnichez tartották magukat, de egész Máramarosban sok követőt

tudhatott maga mögött az akkori rebe, Hajim Smuél Hager (1795–1854). Teitelbaum rabbi 1834-ben megtiltotta a szigeti híveknek, hogy a karácsonfalvi sakter által vágott húst egyék. De a szigetiek többsége, a koszovi irányzat hívei, nem tűrték, hogy rabbijuk elszakítsa őket rebéjüktől, s fellázadtak Teitelbaum ellen.

Tekintélye csorbulását az újhelyi csodarabbi fia nem tudta elviselni, az eset után gyorsan távozott a községből (megh. 1840), és az eredeti jelölt, Joszéf Stern lett a községi rabbi (r.: 1840–1858). Halála után mégis Mose Teitelbaum leszármazottjai képviselték Szigeten a haszid irányzatot, a sort a korábban eltávozott rabbi fia kezdte, Jehuda Jekutiél Teitelbaum (r.: 1858–1883). Az 1868/69. évi Országos Értekezlet (zsidó kongresszus) után a község egyik része ragaszkodott korábbi ritusához, *status quo ante* hitközség lett, másik, nagyobbik része maradt haszid Hananja Jom Tov Lipa Teitelbaum (1836–1905; r.: 1883–1905) és fia, Hajim Cvi (Hirsch) Teitelbaum (1880–1926; r.: 1905–1926) alatt is. Utóbbi a szélsőséges orthodoxia egyik országos vezére volt.

Amikor Hajim Teitelbaum meghalt, a község kívánságára még kiskorú fia, Jekutiél Jehuda Teitelbaum (1912–1944) / "a gyermek Jenuka" kapta meg a szigeti rabbi-széket, kezdetben gyámot, tanítókat és *bét din*-t állítottak melléje, csak hogy a dinasztia fennmaradjon. Idők folyamán nagy tekintélyt szerzett magának. 1944-ben híveivel együtt, az élükön, kis batyuval és egy bottal ment ki a vasútállomásra, a deportáló szerelvényhez. Auschwitzban megölték.

Hajim Teitelbaum öccse, az akkor már meglett férfi, Joél Teitelbaum (1887–1979), anyjuk kedvence, aki apja után maga támasztott igényt a szigeti rabbinátusra, zokon vette, hogy a község az unokaöccse mellett döntött, és nyomban elhagyta a várost, először Nagykárolyba költözött, majd Szatmárra.

Szatmár az 1868/69. évi kongresszus után az orthodox irányzathoz csatlakozott, a városban élő kevés számú haszid a Szandec–Szinevér irányzatot, a Halberstam dinasztiát követte. A dinasztiát Hajim Halberstam (1793–1876) alapította. Hét fia a térség különböző városaiban lett *rebe*, egyikük, Sulem Lazer Halberstam (1862–1944) Újfehértón (Ratzfert). Egyik dédunokája, Jekutiél Jehuda Halberstam (1905–1994) kolozsvári haszid rabbiként (1927) Erdélyben is meghonosította az irányzatot. (Második felesége, Hana Teitelbaum, Jekutiél Jehuda Teitelbaum szigeti rabbi húga, ugyancsak a dinasztia-alapító újhelyi rabbi dédunokája volt.)

Joél / "Jajlis" Teitelbaum az újhelyi haszidizmust hozta magával Szatmárra. 1944-ben szerencsésen kisiklott a deportálás hálójából, a Kasztner-vonattal megmenekült. Szólt unokaöccsének, a szigeti rabbinak, aki miatt annak idején maga távozott Szigetről, hogy őt is beszerzi a csoportba, feleségét és gyermekeit azonban nem tudja, és senkinek nem szólhat a lehetőségről, de Jekutiél Jehuda nem élt az alkalommal. Joél Teitelbaum rabbit Bergen-Belsenben egész idő alatt szorosan körülvette pár tucat híve, kiszolgálták, széltől is óvták. Elkerített helye volt a barakkban. Szakállát nem kellett levágnia, kendővel kötötte fel az állát. Külön élelmiszerkészletet

tartott, saját szakácsa főzött rá, orthodox lágertársai mint szent rebét tisztelték, *szimhat Tora* estéjén elragadtatottan nézték, énekkel, tapssal kísérték táncát, körben a tábori ebédlőben. Kiszabadulván, ő alapította meg Brooklynban a "Satmar" haszid közösséget.

Szigeten 1887-ben a haszid községből kivált egy nagy csoport, és megalapították a "szefárdi" hitközséget. Ez az irányzat általában askenázi haszid volt, Szigeten azonban a szefárdi álarc mögé búvó neológ.[26] Modern arculatot öltött, művelt, felvilágosult tagjai "doktor-rabbi"-t hívtak meg. Danzig Sámuel Benjámin (1875–1944; r.: 1906–1944) valamelyes egységet tudott teremteni a város széthúzó irányzatai között, és országos tekintélyt szerzett. Magyarul és (jiddisbe hajló) németül prédikált. A Máramaros vármegyei rabbi hivatalos tisztségén – *bét din* döntése alapján – megosztozott a haszid rebével.

Néhány magán- vagy családi tanítóról (*praeceptor / melamméd / melamed*) az első összeírásokban olvasunk, ez a tanítás az imakönyv, a Tóra és talmudi ismeretek tanítását jelentette, héberül, szóról szóra – vagy inkább: kifejezésről, formuláról formulára – jiddis fordítással, kizárólag fiúknak (a lányokat a mamák tanították a *kasrut* és általában a vallás, az imák terén a legszükségesebb ismeretekre). Az első zsidó iskolát (*héder*) Szigeten Mose Gitzisz alapította (1770), Cvi bar Mose Avraham rabbi veje. II. József decretuma, a híres "*Sistematica gentis Judaicae regulatio*" (1783. március 31), amelyben zsidó elemi iskolák (*Normalschule*) alapítását is előírta, (Abaúj-) Szántón, Mádon megtette hatását. Kazinczy Ferenc, akkor a kassai tanulmányi kerület felügyelője, elismerőleg nyilatkozott a szántai zsidó iskola tanítójáról, Leon Hirsch / Leopold Singerről: "Akarnám, hogy sok keresztény iskolában volnának olyanok, mint a szántaiban, Abaújban, az ismerte [Moses] Mendelssohnt,[27] és többnek született, mint csak zsidó gyermekek tanítójának."[28] Ezekről az iskolákról tudni kell, hogy falun két, városban három (vagy több) osztályosnak szánták őket, s az alsó szint mindkét osztálya (elvben) 3–3 évet jelentett. Az iskola-rendelet Eperjestől keletre csak csekély eredményt hozott. Ungváron létesült zsidó elemi vagy népiskola. II. József azt is előírta, hogy a zsidó iskolák csak Pozsonyban nyomtatott héber tankönyveket használjanak; ezt a hatóságok Ungváron még évekkel később is ellenőriztették. Magán-jesivát itt-ott tartott a rabbi, Szigeten, például, a 19. század közepén a Pozsonyból ide költöző R. Jehuda Modern[29] (1819–1893), de a hitközségi jesivát csak a Teitelbaumok honosították meg, haszid jesivát, amely azonban környék- és országszerte híressé lett, százával voltak diákjai.

Nagyborzsova (Bereg vármegye) a vizsnici (Bukovina) haszid rebék híve volt; rabbi-dinasztiája: Menahém Mendel Hager (1830–1884), Barukh / Boruch Hager (1845–1892), Jiszrael / Jiszroel Hager (1860–1936).

Alsó-Vereckén a zsidicsovi haszidok a lembergi térségben fekvő Zsidacsov rebéjének, Cvi Hirs Zydaczowernek (1763–1831) különösen konzervatív tanításait követték.

A haszid (így írták: *chasszida*) zsidók az Északkeleti-Kárpátok falvaiban rendszerint csak rituális házasságot kötöttek, polgári anyakönyvezés nélkül. A közigazgatásnak nem volt rálátása a haszid udvarokban folyó életre, messze voltak. Közvetlen társadalmi közegükkel a haszidok általában jó kapcsolatokat tartottak fenn. A huculok nem egyszer zsidót fogadtak örökbe, mert megbíztak bennük, hogy végakaratukat rendben végrehajtják.[30]

NEOLÓG TUDÓS ORTHODOX KÖZEGBEN

Ungváron az 1868/69. évi kongresszus után a neológok kiváltak az *askenázi* orthodox hitközségből és önálló hitközséget alapítottak. Rabbijuk, Klein Mór (1842–1915), "doktor-rabbi", Prágában megszerzett doktorátussal, mint Maimonides *Tévelygők útmutatója* c., arab nyelvű nagy vallásbölcseleti művének fordítója (1878–1890) írta be nevét a magyar zsidó filozófiai irodalom történetébe. Jó hitszónok, barátságos ember létére mint rabbi kevéssé volt sikeres. Számos gesztussal próbálta megteremteni a megbékélést, legalább a városon belül, az orthodoxok és neológok között, de eredményt nem ért el, állandó támadásnak, felheccelt gyerekek utcai gúnyolódásának volt kitéve, hívei megfogyatkoztak, az orthodoxok semmibe vették. Szinte menekülnie kellett, elköltözött a városból, Pápára (1876). Az ő fia volt Kiss Arnold (1869–1940) budai (neológ) főrabbi, költői ambiciójú imakönyvek – köztük nőknek, leányoknak szóló imakönyvek – és verseskötetek szerzője.

ERDŐ ÉS FA: ZSIDÓ MEGÉLHETÉS, ZSIDÓ VÁLLALKOZÁS

> "Szolyván, akármerre megy az ember, tíz perc múlva erdőben van. A zsindelyes vagy szalmafedelű, apró vályogházakból álló falut körös-körül erdőborította magas hegyek fogják be."
>
> [Illés Béla, *Kárpáti rapszódia* (1941).]

Nagy bőségben csak fa volt az Északkeleti-Kárpátokban, amelynek belső vonulatát ezért is nevezik Erdős-Kárpátoknak. Fenyő (*Pinus*) a Verhovinán, a magasabb hegyekben (Vereckénél is) bükk (*Fagus*), alacsonyabban tölgy (*Quernus*) stb., rengeteg őserdőkben. Illés Béla leírása a hegyvidék legtöbb településére áll.

A 18. század előtt a tölgy- és részben a bükkerdőket csak makkoltatással hasznosították. A fenyőerdő az állattartás szempontjából értéktelen volt. Először Beregben, a Schönborn uradalom erdeiben kezdték, a 18. század közepén, rendszeresen megszervezni a fa kereskedelmi méretű kitermelését és értékesítését. Szállították a fát tűzifának, ipari célokra, rönkfát építkezéshez, egyéb feldolgozásra, tölgy dongafát (hordónak) és szőlőkarót a Hegyaljára (Mád, Tarcal, Tokaj), fenyő gömbfát papírgyá-

raknak. Helyi jellegzetesség, hogy a tölgyfa fűrészporát Szigeten Joszéf Stern rabbi a *kasrut* szempontjából egyenértékűnek nyilvánította a sóval, és megengedte, hogy hús kikaserolásához használják. Más rabbik ellene voltak a döntésnek (Stern rabbi állítólag ebbe a kudarcba és csalódottságába halt bele).

Az Északkeleti-Kárpátokban az erdőhatár 1 400 méter körül van. Vontatni, tengelyen szállítani a rönkfát a nagyobbrészt úttalan erdőségekben tarvágás esetén is nehéz és körülményes. A hegyoldalakon emberi erőt vagy fogatot kellett igénybe venni, a fatörzseket görgették, igásállattal (ökör) húzatták.

A vízi szállításhoz a Schönbornok frankföldi (Spessart-hegység) erdőgazdasága adta a mintát. Itt a Majnán úsztatták le a rönkfát a frankfurti fűrészmalmokig. Az Északkeleti-Kárpátokban a Magyarország más részeivel való kapcsolattartás természetes lehetőségét a Tisza és mellékfolyói kínálták. A fatörzseket le kellett úsztatni a hegyipatakokon, terelni hosszú, acél hegyű rúddal a sodrásban, terelni hosszú szakaszokon deszka- vagy gerendafallal mesterségesen elválasztott, mélyebb és kevésbé kanyargós meder-részbe, hogy a szálfák ne akadjanak fel, majd a nagyobb vizekben tutajjá kötözni őket, több tutajt vontába fűzni és kormányozni a szorosokban, zátonyok között, ez tutajonként legalább 4–5 ember munkáját kívánta, a távolságtól függően több napon, az Alföldig akár két héten át.

> "A fűrésztelep épületfát termelt: gerendát, deszkát, zsindelyt. Bútornak való fát félig kész állapotban adott el a máramarosszigeti és ungvári bútorgyáraknak. (...) Az erdőirtás a legkezdetlegesebb módon történt: kézifűrésszel és fejszével. A kidöntött faóriásokat – miután az ágakat lemetszették róluk – lehengerítették a hegyről a völgybe. Onnét a gyártelepre emberek vonszolták. Tíz-tizenkét embert fogtak be egy-egy hatalmas tölgy elé, négy-hat munkás elég volt egy fenyő elvonszolására. A favonszoló munkások az igavonó lovak módjára voltak befogva. A munkavezető ostorpattogtatva adta meg a jelt az indulásra. És a fatörzshöz szíjazott munkások – húztak."
>
> [Illés Béla, *Kárpáti rapszódia* (1941).]

Beregben a fa kitermelésében, szállításában, értékesítésében a zsidók minden lehetséges szinten részt vettek: voltak zsidó favágók, szekeresek, tutajosok, akik vízi úton szállították le a tutajokba szerkesztett hatalmas fatörzseket, továbbá vállalkozók, akik szervezték a kitermelést és értékesítést, viselték a kockázatot, s akiket a nyereség megilletett, valamint fatelep, fűrész- és papírmalom stb. bérlői, munkások, esetleg tulajdonosok. A szállításhoz meg kellett szervezni a kitermelést és az útvonalakat, a faúsztatást, a tutajos állomásokat. Ebben az időben települtek be zsidók nagyobb számban a máramarosi hegyek magasabb belső területeire, ahol korábban csak ruténok, románok, oroszok éltek, csak elszórtan, a völgyek néhány házas kis falvacskáiban. Némely tutajos csapatban a zsidók együtt dolgoztak a ruténokkal. A jövedelem a néhány főből álló csapatokban gazdaggá nem tett senkit.

A Fekete-Tisza már valamivel Kőrösmező (Jaszina) fölött (Tiszalejtő / Tiszcsora) tutajozható. A mai Feketetisza falunál régen hetente kétszer elzárták a patakot, hogy

a faúsztatáshoz felduzzasszák. Kőrösmezőn, a kárpátaljai hucul központban tutajkifogó is van; a Fehér-Tiszán a Hóvár (Hoverla) alatt kezdik leengedni a gerenda-tutajokat. A jobb parti mellékfolyók közül tutajjal a Szopurka, mely Bocskónál (Nagy-Bocskó) ömlik a folyóba, Gyertyánligettől; a Tarac (Tereszva) már Királymező (német alapítású község: Königsberg / Königsfeld) alatt járható. A Talaboron Szinevértől úsztak le, tereléssel, a tutajok a Tiszához (Bustyaháza). (Szinevéren van az unikális Erdészeti és Faúsztatási Múzeum.) A Nagy-Ágon (Rika) rendszerint Ökörmezőnél állították össze a tutajokat, melyek Husztnál jobb felől érték el a Tiszát. Volt faúsztatás a Latorcán is, a Kárpátalja legendás folyója Szolyvánál jobb oldalon felveszi a Pinyét, amely mellett, kissé fentebb, a már többször említett Polena fekszik, és Munkácson át, Csaptól északra, Zemplén közelében egyesül az Ondavával (eredetileg: Bodrog), s innen már Bodrog néven tart a Tisza felé, Tokajnál ömlik a Tiszába. A Tisza bal parti mellékfolyói közül jelentős volt a faúsztatás a Visón. A tutajokat a Tisza az Alföldig vitte, esetenként egészen Szegedig. Az Ungon Nevickénél (Ungvártól 10–12 kilométernyire északra) *geréb* ("gát", "töltés", "tutajkifogó") terelte a tutajokat a nagy állami faraktárba.

Az Északkeleti-Kárpátok nagy erdőségeiből a fa messze földre eljutott, a fenyő, a nagy szálfák leginkább a magyarországi építkezésekhez, a 19. század második felében a nagyvárosok igénye csillapíthatatlan volt. Az erdőket azóta is vágják folyamatosan, de tutajozás a Kárpátokban már csak turisztikai szolgáltatás.

A TÖRTÉNELEM LEGISMERTEBB TUTAJOSAI

A történelem legismertebb tutajosainak nevezhetjük azt a néhány zsidó férfit, akik a tiszaeszlári vérvád-perben hullaszállítás vádjával 1882-ben Nyíregyházán a királyi büntetőtörvényszék előtt álltak. Amit a dokumentumokból megtudunk róluk, bemutatja a sok száz vagy ezer névtelen tiszai tutajost is. Egyikük, Fogel Amsel, a tutajsáfár (tutajosgazda), 51 éves, fehéregyházai lakos volt, ez a mai Tiszafejéregyház (Bila Cerkva) a Tisza jobb partján, Aknaszlatina közelében, éppen átellenben Szigettel. Egyik tutajos társa, Herskó Dávid, 48 éves, Szeklencén lakott, Huszt közelében. Fogel tudott írni-olvasni, Herskó nem. Büntetve egyikük sem volt. A tutajos csapatnak összesen 17 tagja volt. Pihenőhelyeiken tutajos ismerősökkel találkoztak, ezek egyike vajnági (Técső közelében, a Talabor mellett) volt. Inkriminált útjukat a tárgyalás Kerecsenytől (Tiszakerecseny, Bereg magyarországi részén, közel a magyar–ukrán határhoz) Tiszadadáig (Eszlár alatt) követi, de fát alkalmasint a más összefüggésben fentebb már említett Váriban (a Borzsa tiszai torkolatánál) *kötöttek*. Az imént említett szakaszt megtenni, pihenőkkel együtt, saját szavaik szerint 6–7 napba tellett. Más tutajosokkal s egymással "zsidó nyelven", azaz jiddisül beszéltek. A következő évben a törvényszék, a per többi vádlottjával együtt, minden vád alól felmentette őket.

RUTÉNFÖLDI BÁNYÁKBAN

A rutén parasztok a 19. század utolsó harmadában lassan felhagytak hagyományos foglalkozásukkal, a szarvasmarha-tenyésztéssel, és más megélhetés híján, hitelekbe verték magukat. A ruténok eladósodása azonban nem a zsidók agressziv térhódítása miatt következett be. Egan Ede (1851–1901), az általa kezdeményezett "hegyvidéki akció" miniszteri biztosa állami segélyekkel ismét fel akarta lendíteni a körükben hagyományos gazdálkodási formákat, a szarvasmarha- és juhtenyésztést, külföldről (*Ober-Inntal*) hozatott a hegyi legelőkre való jószágot, de a rutén parasztok kezén ezek alig maradtak meg. Közben Egan a zsidókat vádolta a hegyvidéki ruténok kifosztásával.[31]

A zsidók ebben a térségben főként azokban a gazdálkodási ágakban helyezkedtek el, amelyekbe a ruténok egyáltalán nem törekedtek: az erdő- és bányaművelésben. Szabolcsi Miksa (1857–1915) cikke az *Egyenlőség*-ben (1900)[32] a Nagybánya környéki erdőkben és bányákban dolgozó zsidó munkások életkörülményeit írja le, szavai már az előző fél évszázadra is érvényesek. Egan Edével vitatkozik, még a miniszteri biztos életében.

> "(...) A ruténföldi zsidók 99 %-a még szegényebb, még szánalomra méltóbb a ruténeknél. Látta volna azután, hogy ezek a nyomorultak munkától, legyen az a legnehezebb, vissza nem riadnak, sőt, megváltójukként áldják azt, ki munkát ad nekik, akármilyen csekély kereset mellett is. Volócon például, a Verhovina végállomásán, hol a ministeri megbízott úr oly gyakran megfordult, látta volna, ha akarta volna, hogy az ottani gőzfűrész részére a fát az erdőből zsidók szállítják, és hogy a községben lakó zsidó családfők kilenctizede ezzel foglalkozik, ebből él. Ugyanezt tapasztalta volna Zsdenyován is, ahol szintén gőzfűrész van, és ahonnan a fát a húsz kilométerre eső vasútállomásig szintén zsidók szállítják. Nézett volna körül a gőzfűrészek munkásai között, tudakozódott volna, és megtudta volna, hogy a legszorgalmasabbak a zsidók. Többet kell dolgozniok a többinél, mert be kell hozniok a szombatot, melyet szentül megtartanak. Nézte volna őket munka közben, ne ijedt volna meg tincseiktől, ne járt volna köztük vak elfogultsággal, és meggyőződött volna, hogy a verhovinai zsidóknak túlnyomó része becsületes, nehéz munkával keresi szűk kenyerét, azaz máléját, mert kenyeret csak szombaton eszik, ha hétköznap volt munkája. (...)
>
> A kapnikbányai[a] bányaigazgató úrtól tudom, hogy az igazgatása alatt lévő bányákban dolgozó vagy 1 200 munkás nagyobb fele kaftános zsidó, onnan Verhovinából, Máramarosból és a szomszédos vidékekről. Az igazgatónak sok bajt okoznak ezek a zsidó munkások, mert szombaton a világ semmi kincséért sem dolgoznának. »De azért – és ezek a bányaigazgató úr saját szavai – megtartom őket, mert a legszorgalmasabb munkásaink.«
>
> Nézzen csak körül a ministeri biztos úr például Máramarosban. Ha vasutat vagy állami épületet építenek, honnan kerülnek ki ott a munkások? Kik készítik a töltéseket, kik hordják a téglákat, kik emelik a falakat, raknak alapot és tetőt? Zsidók, csupán csak zsidók. A rutén nem kapható ezekhez a munkákhoz..."

MAGYARÁZAT *a* Egykor jelentős bányaváros (vagy inkább csak: bányásztelepülés), Nagybányától délkeletre, meredek hegyoldalban, lentről felfele hosszan elnyúlva; ma: Capnic (Románia).

A TUTAJOZÁS VÉGE: VASÚTI SZÁLLÍTÁS

"Száz vasútat, ezeret" – írta Petőfi 1847-ben; az óhaj az Osztrák–Magyar Monarchiában megvalósult. Az osztrák Károly Lajos Vasút (*K. k. priv. Galizische Carl-Ludwig-Bahn*) Galiciát, Lemberget bekapcsolta a Monarchia gazdasági vérkeringésébe, de a hosszú éveken át, kisebb szakaszokban felépült vasútvonal (Bécs–Krakkó–Przemyśl–Lemberg, 1861) elkerülte Magyarországot. 1866-ban megnyílt e vonal elágazása (*Lemberg–Czernowitzer Eisenbahn*), Stanislaun át Czernowitzig, 1869-re pedig elkészült a fővonal folytatása a határszéli Brodyig, és egy szárnyvonal Tarnopolba (1870). Néhány évvel később Magyarországon is megépült a Budapest–Miskolc–Kassa vonal (1860) elágazásaként az *Első Magyar Gácsországi Vasút*, Sátoraljaújhely–Legenye–Alsó-Mihályi–Tőketerebes–Nagymihály–Mezőlaborc (1872), ezt majd meghosszabbították Łupkówig (a Lupkow-hágó alatt 416 m hosszú alagútban) (1874), és tovább, Przemyślig, illetve Lembergig (1890), összekapcsolva a Károly Lajos Vasúttal.

Északkelet-Magyarország kapcsolatát az Erdős-Kárpátok belső térségével a kiegyezés után a Miskolcról vagy Debrecenből kiágazó vonalak teremtették meg. *Magyar Északkeleti Vasút*: Kassa–Miskolc–Csap–Ungvár (1872), illetve Csap–Bátyú–Munkács (1872). S legfőképpen a *Máramarosi vasút*: Debrecen–Érmihályfalva–Nagykároly–Szatmár-Németi (1871); Szatmár-Németi–Királyháza–Huszt–Bustyaháza–Máramaros-Sziget (1872); Máramaros-Sziget–Sugatag (1883); Máramaros-Sziget–Kőrösmező–"határszél" (1897). A Máramarosi Vasút építését egy Baruch Hirsch / Barthel Heinrich Strousberg (1823–1884) által felállított konzorcium kezdeményezte, de a vállalkozást hamarosan megvásárolta az 1871-ben alapított *Magyar Északkeleti Vasút* társaság. Ez utóbbiban Tisza Kálmán (1830–1902), egészen miniszterelnöki kinevezéséig (1875), vezető szerepet játszott. A hálózatot 1890-ben átvette a Magyar Államvasutak (MÁV). A Máramarosi Vasúthoz kapcsolódva kiépült a Beregszász–Nagyszőlős–Királyháza vonal. Galiciával a Máramaros-Sziget–Kőrösmező–Mezőhát–Vorohta–Stanislau (1884) vonalon létesült közvetlen vasúti összeköttetés. 1887-ben megnyitották a *Munkács–Beszkidi Vasutat*, amely Csaptól a Munkács–Szolyva–Volóc vonalon (1887), s majd már a 20. században tovább: Kis-Szolyva–*alagutak*–Porec–Lavocsne–Stryj–... újabb kapcsolatot teremtett Lemberggel. Később megnyílt, a Csap–Ungvár–Nagy-Berezna vasútvonal meghosszabbításaként, a Nagy-Berezna–Szambor–Stryj–Lemberg (1905) vonal is. A fővonalaktól elágazva néhány kisebb, keskeny nyomtávú, erdőgazdasági szárnyvonal behálózta a térséget, "mint testet az erek" (Petőfi), a magasabb hegyi részeket is bekapcsolta a Monarchia országos közlekedési hálózatába. Ilyen volt a Taracköz–Királymező–Oroszmokra–Németmokra–Priszlop keskenyvágányú vasút (1887); a bajor pénzből épült keskenyvágányú *Borzsavölgyi Gazdasági Vasút*: Beregszász–Dolha (Hosszúmező, 1908), s ennek meghosszabbítása Kovácsrétig (1909). Vagy a Nagy-Bocskó–Gyertyánliget keskenyvágányú erdei vasút (ez szerepel Láng

György regényében), amelyen *lóré* (< angol *lowrey*), néhány nyitott vagonból (sima plató, oldalt fém merevítő rudakkal) álló szerelvény szállította a szálfát.

Az 1880-as évek végére a nagy keleti vasúti csomópontokról már elérhetők voltak az Északkeleti-Kárpátok főbb városai. Csapról (ahová Kassa, illetve Debrecen–Nyíregyháza felől a fővonal becsatlakozott): (1) Ungvár, (2) Bátyú–Munkács, (3) Bátyú–Beregszász–Nagyszőlős–Királyháza–Huszt–Szeklence–Vajnág–Técső–Máramaros-Sziget (1882). Az Északkeleti Vasút Kassa–Csap szakaszának Sátoralja-Újhelytől elágazó vonala, a már említett Első Magyar Gácsországi Vasút érintette Tőketerebest, Nagymihályt, Homonnát, Mezőlaborcot, s innen északra Przemyślbe, keletnek fordulva Szambor, Stryj, Stanislau, Kolomea, Czernowitz felé vezetett tovább. Szárnyvonal kapcsolta össze Nyíregyházát Csappal és tovább Ungvárral; Debrecent Nagykárolyon, Szatmár-Németin át a Királyháza–Huszt–Máramaros-Sziget vasútvonallal. Ezek a vasútvonalak megteremtették a Galiciában és Északkelet-Magyarországon élő zsidók kapcsolatát az ország belső térségeivel, Miskolccal, Nyíregyházával stb. A közvetlen vasúti összeköttetés utat nyitott – gyorsvonaton! – Munkács és Budapest között orthodox rabbik, zsidó kereskedők előtt is a fővárosba, illetve onnan a keleti határszélre, Galiciába.

> "(...) Elaludtunk vasárnap este Pesten, fölébredtünk Munkácson, a Kárpátok tövében s ebédeltünk Stryjben, keleti Gácsország városában, melyet eddig a világon a legfélreesőbb fészeknek tartottunk. (...) Az egész vonalon van: alagút négy, viadukt hat, híd tizenhét, áteresztő, boltozott 72 és nyílt 58. Egy helyen gőzsiklót építettek, hogy a hegytetőről egy kőbánya kincseit leszállíthassák, 40 kilométernyi utat építettek, hogy a faanyagot a környékről könnyebben az építés helyére szállíthassák, s mintegy 30 kilométernyi keskenyvágányú kisvasutat rögtönöztek, ugyane célból."
>
> [Rákosi Viktor (1860–1923), *Kóborlások itthon meg idegen földön* (1903).]

A vasúthálózat kiépülése után a nagy távolságú tutajozásnak rövid időn belül beálkonyult. A vasút az erdőségek közelébe került, sőt, a nagy erdők kellős közepébe. Ezután a fát, de a sót, ércet, terményt, vegyiárut stb. is, az Északkeleti-Kárpátokból vasúton szállították a felvevő piacokra, Nyugatra. Az 1880-as években már megkezdődött a zsidók kivándorlása Sáros, Zemplén, Ung vármegyékből, lélekszámuk csökkenése. A beregi amerikás zsidókat a 20. század elején a *Kárpáti rapszódia* is emlegeti. Az Ellis Islandon vezetett jegyzékeken[33] az Északkeleti-Kárpátok térségéből Hamburgban vagy Brémában tengerjáró hajóra szálló zsidó családok nevével találkozunk.

A kivándorló zsidók családjukkal együtt mentek el, és nem is tértek vissza szülőföldjükre, *galut*-hazájukba.

JEGYZETEK

1. A történeti táj

1. Az itt kifejtett nézetekért és írásmódért a felelősség kizárólag a szerzőt terheli.
2. Alexander F. Heksch, *Illustrirter Führer durch die Karpathen und Oberungarischen Badeorte* (Hartleben's illustrirte Führer, 3) (Wien – Pest – Leipzig: Erste Wiener Vereins-Buchdruckerei, 1881); Karl Siegmeth, *Die ungarischen Ostkarpathen: die Linien der ungarischen Nordostbahn und der ungarisch-galizischen Eisenbahn* (Europäische Wanderbilder nach und durch Ungarn) (Zürich: Füssli, 1889); Siegmeth Károly [(1845–1912)], *A magyar Keleti Kárpátok* (Magyarország útirajzokban, 6) (Budapest: Borostyáni–Schwimmer / Márkus ny., 1890). – Ezek a régi turista-útikalauzok a hegyekre és erdőkre nézve tartalmasabbak és pontosabbak, mint utódaik.
3. Így nevezi a térséget *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*, XVIII: *Magyarország*, VI. kötet: *Felső-Magyarország*, II. rész (1900).
4. Nagyjából É–D, Ny–K irányban: Szepes, Gömör, Torna, Abaúj, Borsod, Heves–Külső-Szolnok, Sáros, Zemplén, Ung, Szabolcs, Bereg, Ugocsa, Szatmár vármegyék.
5. Martin Pollack, *Galícia. Utazás egy eltűnt világban Kelet-Galícia és Bukovina földjén* (Budapest: Palatinus, 2009).
6. Kobály József, "A mai Kárpátalja területének népei a középkorban. A kárpátukránok (ruszinok) őslakosságának kérdéséhez", in: Csernicskó István, szerk., *Tiszán innen... Társadalomtudományi tanulmányok* (Kárpátaljai Magyar Könyvek, 72) (Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 1997), pp. 23–36.
7. Hodinka Antal, *A kárpátalji rutének lakóhelye, gazdaságuk és múltjuk* (Budapest: Apostolnyomda Rt., 1923); Bonkáló Sándor, *A magyar rutének* (Budapest: Pfeifer, 1920); *A rutének (ruszinok)* (Budapest: Franklin-Társulat, [(1940)]; új kiadás, szerk. Salga Attila (Basel: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1996); az utóbbi angolul: Alexander Bonkáló, *The Rusyns* (Boulder: East European Monographs, 1990). – Hodinka és Bonkáló klasszikus műveit ma is általános elismerés övezi, Soós Kálmán egyenesen Hodinka-reneszánszról beszélt.
8. Részleteit a történeti irodalom erősen vitatja. Tájékoztatásul lásd Paul Robert Magocsi, *The Rusyns of Slovakia. An Historical Survey* (Boulder: East European Monographs, 1993); uő, *Historical Atlas of Central Europe* (Seattle: University of Washington Press, 2002^2).
9. Udvari István, *Ruszin (kárpátukrán) hivatalos írásbeliség a 18. századi Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995).
10. Georgij V. Pavlenko, "A németek letelepedése Kárpátalján a XVIII–XIX. században (Telephelyek, irányzatok, következmények)", http://www.szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/37-48.pdf.
11. A középkori Ung vármegyéhez lásd Engel Pál, *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 25) (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1998).

12. Ugocsa tekintetében lásd Szabó István, *Ugocsa megye* (Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből, I. sorozat, 1) (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1937).
13. A régiségre kevéssé informativak, de az 1920-as évek zsidó önismeretét megörökítették Ujvári Péter szócikkei: "Beregszász", "Máramarossziget", "Munkács", "Ruszinszkó zsidósága", "Ungvár", in: uő, szerk., *Magyar zsidó lexikon* (1929; reprint, Budapest: Makkabi, 1990), pp. 108–109, 573–574, 619–620, 758–759, 925–926, resp.
14. MZsO VII. – *Magyar-zsidó oklevéltár*, I–XVIII (alább: MZsO), összesen 19 kötet (az V. kötet két részben).
15. Grünvald Fülöp & Scheiber Sándor, "A magyarországi országos zsidóösszeírások a XVIII. század első felében", in: MZsO VII (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1963), pp. 5–48.
16. MZsO II: 1698–1699-ből a bennünket érdeklő területen Sáros vármegye (no. 265), Homonna (no. 276), Ugocsa vármegye (no. 273), Szatmár vármegye (no. 269) zsidó lakosságáról. – MZsO III: 1721-ből többek között a munkácsi (no. 215) és szent-miklósi (no. 213 sk.) kincstári uradalomról, továbbá Szatmár vármegyéről (no. 221).
17. MZsO IX, no. 715.
18. Sas Andor, *Szabadalmas Munkács város levéltára, 1376–1850. A régi városi archívum történetének, anyagának és csoportosítási rendjének ismertetése* (Munkács: Kiadja Munkács városa / Grünstein Ny., 1927).
19. Sas Andor, "Egy magyar nagybirtok történetéhez (A Schönborn-uradalom a 18. században)", *Századunk. Társadalomtudományi Szemle*, 6, no. 1 (1931), pp. 1–5; no. 2, pp. 60–68; no. 3, pp.120–125, és különlenyomat: A Schönborn nagybirtok a 18. században (Budapest: A "Századunk" kiadása, 1931); *Egy kárpáti latifundium a hűbéri világ alkonyán. A kárpáti Schönborn-uradalom társadalmi és gazdasági viszonyai a XIX. század első felében* (Bratislava: Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó, 1955). – Paulinyi Oszkár, [Ismertetés Sas Andor tanulmányairól], *Századok*, 66, no. 9–10 (1932), pp. 459–465.
20. Andreas Sas [Sas Andor], "Die wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse der Juden auf dem Dominium Munkacs–Szentmiklos im XVIII. Jahrhundert", *Jüdisches Archiv. Zeitschrift für Jüdisches Museal- und Buchwesen, Geschichte, Volkskunde und Familienforschung*, 2, no. 1–2 (Wien: Ardia, 1928); no. 3–4 (1929), pp. 33–39. – Az I. rész két – részben eltérő – angol fordítása (George Arnstein): http://kehilalinks.jewishgen.org/chynadiyovo/DataSection/Munkacs_SzMiklosArticle_Part1.rtf; illetve (Alexander von Schonborn): http://kehilalinks.jewishgen.org/chynadiyovo/DataSection/Munkacs_SzMiklosArticle.rtf. – Andreas Sas, "Ein Latifundium fränkischer Kirechenfürsten in den Nordost-Karpathen (1728–1746)", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 24 (1931), pp. 410–448.
21. Gaucsík István, "Sas Andor hagyatéka a pozsonyi Szlovák Nemzeti Múzeum levéltárában (Gazdaságtörténeti munkáinak pontosítása)", in: Danter Izabella, szerk., *Musaeum Hungaricum*, 1: *A szlovákiai magyarság tárgyi emlékei és azok múzeumi dokumentációja* (Boldogfa: Mátyusföldi Muzeológiai Társaság, 2006), http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2010/sk/museum_hungaricum_1/pages/011_sas_andor.htm. – A hagyatékból: Sas Andor, "A pozsonyi zsidóság 18. és 19. századi jog- és gazdaságtörténetéhez", *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 7, no. 4 (2005), pp. 269–284.

22. Időközben a koronavárosok levéltári leltárát nyomtatásban is kiadta Csatáry György, *A máramarosi öt koronaváros levéltára, 1326–1910* (Ungvár – Beregszász: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2011).
23. http://www.szabarchiv.hu/drupal/osszeiras-tipusai/osszeiras/nepesseg/nepesseg-berlok-zsidok-gorogok?page=1.
24. *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*, XVI: *Galiczia* (Budapest: Magyar Királyi Államnyomda, 1898); XVII: *Bukovina* (1899); XVIII: *Magyarország*, VI. kötet: *Felső-Magyarország*, II. rész (1900).
25. Magyarul, ma már érthetetlen jelentés-torzítással, *Átokvölgye* címmel jelent meg, két fordításban is (1938, illetve 1957).
26. Zádor András fordítása.
27. MZsO V/1, no. 194.
28. MZsO XII, no. 3/2.
29. MZsO V/1, no. 538.
30. Wellesz Gyula, "Rákóczi borai és a lengyel zsidók", *Magyar-Zsidó Szemle*, 15 (1898), pp. 71–72; Shlomo J. Spitzer & Komoróczy Géza, *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig* (Hungaria Judaica, 16) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 2003), pp. 478–484, no. 113.
31. Ahogyan nevét a 17. században latinosan írták.

2. Bérlők

1. MZsO V/1, no. 757.
2. MZsO V/I, no. 760.
3. Ti. Drugeth Zsigmondot Thököly (állítólag) kivégeztette.
4. Drugeth Zsigmond húga.
5. E két adat Yitzhak Alfasi, Eli Netzer & Anna Szalai, szerk., *The Heart Remembers: Jewish Sziget* (Association of Former Szigetians in Israel, 2003), p. 14 alapján.
6. Lehoczky Tivadar [(1830–1915)], *Bereg vármegye monographiája*, I–III (Ungvárott: Pollacsek M., 1881); uő, *Bereg vármegye*, szerk. S. Benedek András & Vári Fábián László (Budapest: Hatodik Síp Alapítvány – Beregszász: Mandátum, 1996). – Bél Mátyás & Laurentsik Keresztély, "Bereg megye leírása: Földrajzi rész. Fekvése, természete, gazdálkodása." Fordította és jegyzetekkel ellátta: Balogh István, http://www.szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/11-72.pdf.
7. MZsO V/1, no. 571.
8. MZsO VIII, no. 334.
9. Herzberg-Fränkl [~-Fränkel] Leó, "A zsidók", fordította Katona Lajos, in: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*, XVI (1898), pp. 476–501.
10. MZsO XVIII, no. 95.
11. MZsO V/1, no. 741.
12. Gr. Zrínyi Ilona, korábban I. Rákóczi Ferenc (1645–1676) egykori erdélyi választott (1652) fejedelem-, Sáros vármegye örökös főispánjának felesége, II. Rákóczi Ferenc anyja, majd – a jelen okmány kiállítása után rövidesen – a nála sokkal fiatalabb gr. Thököly Imre (1657–1705) felesége, 1688-ig, a munkácsi vár kényszerű feladásáig a hatalmas uradalom úrnője.

13. Másképp: Bereg- vagy Szolyva-Szent-Miklós, Munkács és Szolyva között, Munkácstól ca. 11 kilométerre É–ÉK-re. 1649 óta Rákóczi birtok. 1728-ban gr. Schönborn Lothár Ferenc kapta meg.
14. Kiadás: "Tökölyi Imre szerződése Efraim zsidóval a sör- és pálinkafőzésről, 1678", *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 5 (1898), pp. 216–218; MZsO V/1, pp. 404–406, no. 742. – Az új bekezdések rendjét itt a könnyebb áttekinthetőség érdekében megváltoztattam.
15. Kiadás: MZsO II, pp. 137–138, no. 148 – Fentebb a helyesírás apró egyszerűsítésével.
16. Kiadás: Kemény Lajos, "A munkácsi uradalom haszonbérleti szerződései, 1707–1708", *Történelmi Tár*, 30 (1907), pp. 484–489, kül. p. 484–485; MZsO II, pp. 387–388, no. 334.
17. MZsO V/1, no. 955 sk.
18. MZsO III, p. 393, no. 339, 1707. július 11.
19. A fejedelem udvarháza előtt. – A szerződés kiköti, hogy "másoknak pedig, akár zsidó, akár görög legyen, az városban árulni semmiképpen" nem szabad.
20. MZsO IX, no. 254.

3. Telepítések kora

1. MZsO VIII, no. 478.
2. MZsO VIII, no. 453 (1723); no. 466 (1725).
3. MZsO VIII, no. 530.
4. MZsO XI, no. 1048.
5. MZsO VII, p. 81 skk.
6. MZsO VII, p. 120 skk., no. 5.
7. MZsO VII, p. 210 skk., no. 29.
8. MZsO VII, p. 134 skk., no. 15.
9. MZsO VII, p. 139.
10. MZsO VII, p. 208 sk., no. 28.
11. MZsO XIII, no. 249.
12. MZsO XIII, no. 444.
13. MZsO VII, p. 219 skk.
14. MZsO XVII, no. 290, kül. p. 230 sk.
15. MZsO VII, p. 240 skk., no. 5.
16. MZsO V/1, no. 548 stb.
17. MZsO VIII, no. 333.
18. MZsO V/1, no. 705.
19. MZsO V/1, no. 707.
20. Kerekes György, "Két magyar borkereskedő-telep Lengyelországban a XVII. században", *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 8, no. 3 (1901), pp. 181–184.
21. MZsO VIII, no. 455.
22. MZsO XII, no. 239.
23. MZsO XIII, no. 432.
24. *Zikhronot R. Dov me-Bolehov* (5483–5565), ed. M. Vishnitzer [Mark Wischnitzer] (Berlin: Klal-Verlag, 682/1922; reprint, Israel, 729/[1969]); M. Vishnitzer [Mark Wischnitzer],

The Memoirs of Ber of Bolechow (1723–1805) (The Jewish People: History, Religion, Literature) (London, etc.: Humprey Milford – Oxford University Press; New York: Arno Press, 1973²).

25. MZsO IX, no. 301 (1746).
26. Béla Bernstein, "Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn", in: Marcus Brann & Ferdinand Rosenthal, Hrsg., *Tehilla le-David / Gedenkbuch in Erinnerung an David Kaufmann* (Breslau: Schlesische Buchdruckerei, Kunst- und Verlagsanstalt F. S. Schottländer, 1900), pp. 599–628; Láczer Dénes, *A magyar zsidók türelmi adója, 1825–1830* (Dissz., Budapest, 1919); uő, "A türelmi adó s a magyar zsidók gazdasági helyzete a reformkor elején", *Magyar-Zsidó Szemle*, 43 (1926) / in: Hevesi Simon, Klein Miksa & Friedman Dénes, szerk., *Jubileumi emlékkönyv Blau Lajos (...) 65. születésnapja (...) alkalmából* (Budapest, 1926), pp. 276–279.
27. MZsO XV, no. 147 (1757).
28. MZsO XV, no. 148 (1758).
29. MZsO XIII, no. 104 (1743).
30. MZsO III, no. 459.
31. MZsO XV, no. 65 (1739) stb.
32. MZsO XIV, no. 12.
33. MZsO XIII, no. 197 (1749).
34. MZsO XV, no. 248 (1761).
35. MZsO VIII, no. 479/80 (Munkács–Károlyi uradalom, 1727).
36. MZsO XV, no. 253 (1762).
37. MZsO XV, no. 254 (1762).
38. MZsO IX, no. 109 (1769).
39. Sas Andor, "Kis Lázár tündöklése és pusztulása. Egy zsidó üzletember élettörténete és sorsa Mária Terézia korában", *Századunk. Társadalomtudományi Szemle*, 9 (1934), pp. 1–13, és különlenyomat.
40. (1630–1703), bécsi (I. Lipót) udvari zsidó, aki a Keresztény Liga törökök elleni háborúját nagyobbrészt maga finanszirozta.
41. Joseph Süß Oppenheimer (1698–1738) württembergi udvari zsidó; kivégezték és holttestét meggyalázták.

4. Uradalmak, városok

1. MZsO III, no. 214, 216.
2. Sas Andor, *Beregi szálfák útja Munkácstól Danzigig. A munkácsi uradalom exportvállalkozása a napóleoni háború idején, 1796–1803* (Mukačevo-Munkács: Grünstein ny., 1928).
3. Varga László, "Zsidó bevándorlás Magyarországon", *Századok*, 126, no. 1 (1992), pp. 59–79; új lenyomatban in: uő, szerk., *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság* (Budapest: Pannonica Kiadó – Habsburg Történeti Intézet, 2005), pp. 11–30; Walter Pietsch, "Die jüdische Einwanderung aus Galizien und das Judentum in Ungarn", in: Gotthold Rhode, Hrsg., *Juden in Ostmitteleuropa von der Emanzipation bis zum ersten Weltkrieg* (Marburg a. d. L.: Johann-Gottfried Herder Institut, 1989), pp. 271–293; új lenyomatban in: uő, *Zwischen Reform und Orthodoxie. Der Eintritt des ungarischen Judentums in die moderne Welt* (Berlin: Philo Verlag, 1999), pp. 21–39 / "A zsidók bevándorlása Galiciából

és a magyarországi zsidóság", *Valóság*, 31, no. 11 (1988), pp. 46–59; új lenyomatban in: uő, *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba* (Múlt és Jövő Könyvek / Magyar Zsidó Történelem) (H. n. [Budapest]: Múlt és Jövő Kiadó, 1999), pp. 18–35; Haraszti György, "A zsidóság visszatérése Magyarországra a XVIII. században", in: uő, *Két világ határán* (Múlt és Jövő Könyvek / Magyar Zsidó Történelem) (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, é. n. [1999 k.]), pp. 129–148.

4. Medici Pál [(1672 k.–?], Rosty Miklós [(?–1767)] & Fesztóry József [(1831–?)], *A zsidók szertartásai és szokásai* (Ungvár: Kelet Könyvnyomda, 1889). – A könyv előzményeihez és történetéhez lásd Komoróczy Géza, "Jámbor zsidógyűlölet (A sötétség és a fény évszázadaiban)", in: uő: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe* (Osiris Zsebkönyvtár) (Budapest: Osiris, 2000), pp. 137–157.
5. Érdekes recens adatokhoz lásd Rékai Miklós, *A munkácsi zsidók terített asztala* (Budapest: Osiris Kiadó, 1997).
6. Dov Dinur, *A History of the Jews of Ungvar/Uzhorod & Vicinity* (PhD Thesis, Jerusalem, The Hebrew University, ca. 1985) (MS az MTA Judaisztikai Kutatócsoport könyvtárában); Marshal J. Katz, "Uzhhorod, Ukraine", in: http://kehilalinks.jewishgen.org/uzhhorod/ (a *site* Kárpátalja sok más zsidó községéhez is ad értékes adatokat: történeti összefoglalásokat, dokumentumokat, gazdag fényképanyagot, névsorokat stb.); Ruth Beloff, "Uzhgorod", in: http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0020_0_20268.html.
7. Borovszky Samu, szerk., *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monografiája. A Magyar Korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája*, XVII: *Szatmár vármegye* (Budapest: Országos Monografia Társaság, 1908).
8. MZsO VII, p. 21 és 122.
9. MZsO VII, p. 122.
10. *Vasárnapi Újság*, 67, no. 5 (1920. március 7), p. 50. – Krúdy Gyula, *Havasi kürt. Ruszin-Krajna kistükre* (Ruszin-krajnai könyvtár, 1) (Budapest: Ruszka-Krajnai Népbiztosság, 1919); uő, *Havasi kürt*, szerk. Sturm László (Felföldi Kincsestár, 6) ([Miskolc]: Felsőmagyarországi Kiadó, 2001).
11. MZsO II, no. 282.
12. 1 osztrák postai mérföld = 7.585 km.
13. MZsO XIII, no. 184 (Hunfalva); no. 247 (Szepes vármegye).
14. MZsO XIII, no. 187.
15. Váradi Sternberg János és Soós Kálmán fentebb említett kivonatai alapján.
16. A tételek végén zárójelben a beregszászi levéltár fondjegyzékeinek azonosító száma (fond/jegyzék/sorszám).
17. Kiadás: Lakos Lajos, *A váradi zsidóság története. Hiteles levéltári adatok alapján* (Nagyvárad: Nagyvárad-Nyomda és Újságvállalat, 1912), p. 68.
18. MZsO X, no. 844 (1729).
19. Börries Kuzmany, *Brody. Eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert* (Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag, 2011).

20. G. Tobias Natter, Hrsg., *Rabbiner, Bocher, Talmudschüler: Bilder des Wiener Malers Isidor Kaufmann, 1853–1921* (Wien: Jüdisches Museum, 1995); Birgit M. Lehmkühler, *Jüdisches (Er-)Leben im Werk von Isidor Kaufmann (Arad, 1953 – 1921, Wien)* (Berlin, 1996) (MS az MTA Judaisztikai Kutatócsoport könyvtárában).
21. *Juden auf Wanderschaft* (1927) / *Zsidók vándorúton*; *Radetzkymarsch* (1932) / *Radetzky-induló*.
22. (Pesten: Nyomatott Beimelnél, 1847).
23. Személyes meggyőződésem, hogy a hegyvidék ezen elnevezése, szembeállítva Felső-Magyarország és a Dunántól *Oberland* elnevezésével, analóg az *Ober-* és *Nieder-Österreich* nevekkel, ez Bajorország felől nézi a távolságot, amaz a morvaországi eredetű nyugat-magyarországi zsidók szemléletét tükrözi, tehát Unterlandban nem belső név.
24. Grünwald Lipót, "A chászidizmus története Magyarországon", *Egyenlőség*, 37 (1918) – 38 (1919); új lenyomatban is (Zsidó Ismeretek Tára) (Budapest? Chábád Luvavics Egyesület – Zsidó Tudományok Szabadegyeteme, 2007).
25. 15, no. 34 (18. August 1851), p. 404.
26. Nem volt megengedett, hogy egy helységben, akár nagyobb városban is, egy irányzaton belül több hitközség működjék.
27. (1729–1786), a zsidó felvilágosodás nagy alakja.
28. *Pályám emlékezete* (1828).
29. A név a Mordekhaj > Moder változata.
30. Egy hasonló jelenetet ír le, Szabolcsból, a 19. század második feléből Charles Fenyvesi családi szájhagyományokat feldolgozó, elbűvölő hangú könyve: *Mikor kerek volt a világ* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1992), p. 99 skk.
31. *A hegyvidéki földmívelő nép közgazdasági helyzetének javítását célzó állami akció ügyében Munkácson, 1900. febr. 12-én tartott értekezletről szóló jelentés*. Darányi Ignác m. kir. földmívelési miniszter úr Ő Nagyméltóságához felterjeszti borostyánkői Egan Ede miniszteri megbízott (Budapest: Werbőczy Könyvnyomda Részvénytársaság, 1900), kül. pp. 140–163.
32. "A munkácsi riadalom", *Egyenlőség*, 19, no. 7 (1900. február 18), pp. 1–5.
33. Az Ancestry.com bevándorlási jegyzékei: 1820–1957. Ellis Islandra 1892 óta érkeztek bevándorlókkal zsúfolt hajók, Kelet-Európában a legnépszerűbb a *Hamburg–Amerika Linie* volt.

FÖLDRAJZINÉV-AZONOSÍTÓ ÉS NÉVMUTATÓ

A, Á

Abaúj vm. • 7, 8, 38, 50, 74, 82
Abaúj-Szántó / Abaújszántó / Szántó (Abaúj-Torna vm. Gönci j.): jidd. Szántó [Magyaro.] • 74
Akna-Sugatag / Sugatag / Aknasugatag (Máramaros vm. Sugatagi j.): rom. Ocna Sugatag [ma: Románia] • 9, 79
Akna-Szlatina / Aknaszlatina (Máramaros vm. Szigeti j.): rom. Ocna Slatina, ukr. Szolotvino [ma: Ukrajna] • 9, 33, 34, 77
Alsó-Apsa (Máramaros vm. Szigeti j.): ukr. Nizsnja Apsa [ma: Ukrajna] • 34
Alsó-Ausztria / Nieder-Österreich • 36, 87 (116. jegyz.)
Alsó-Baskóc ➛ Baskóc
Alsó-Mihályi / Alsómihályi (Zemplén vm. Sátoraljaújhelyi j.): szlov. Michaľany [ma: Szlovákia] • 79
Alsó-Verecke (Bereg vm. Alsóvereckei j.): ukr. Nizsni Vorota [ma: Ukrajna] • 9, 23, 28, 29, 30, 34, 36, 46, 47, 48, 49, 53, 56, 66, 74
Amsterdam [Hollandia] • 19, 50
Apsa / Felső-Apsa (Máramaros vm. Szigeti j.): ukr. Verhne Vodjane • 33
Árdánháza (Bereg vm. Munkácsi j.): ukr. Ardanovo • 34
Auschwitz [Lengyelo.] • 73
Ausztria • 7, 19, 49, 67

B

Babavesze ➛ Bubuliska
Bagolyháza ➛ Bilahzovica
Bajorország / Bayern • 46, 87 (116. jegyz.)
Balasér / Balazsér (Bereg vm. Tiszaháti j.): ukr. Balazser [ma: Ukrajna] • 34
Balti-tenger • 48
Bamberg [Németo.] • 45, 46
Barcánfalva (Máramaros vm. Aknasugatagi j.): szlov. Barcanová, rom. Bârsana [ma: Románia] • 33, 34
Bártfa (Sáros vm.): szlov. Bardejov • [ma: Szlovákia] 16
Baskóc / (Alsó-) Baskóc (Ung vm. Szobránci j.): szlov. Baškovce, ukr. Baskovci [ma: Szlovákia] • 34
Bátyú (Bereg vm. Munkácsi j.): orosz Uzlovoje, ukr. Batjovo [ma: Ukrajna] • 79, 80
Bécs: Wien [Ausztria] • 12, 16, 19, 22, 30, 36, 44, 45, 48, 79

Bedő / Bedőháza (Máramaros vm. Taracvízi j.): ukr. Bedevlja [ma: Ukrajna] • 34
Bełz (lengy.): jidd. Belz, ukr. Belz [ma: Ukrajna] • 16, 38, 71
Bene (Bereg vm. Tiszaháti j.): orosz Dobroszilja, ukr. Benja / Bene [ma: Ukrajna] • 34
Berdicsev: lengy. Berdyczów, ukr. Berdicsiv [ma: Ukrajna] • 9
Bereg vm. • 7–10, 12, 14, 15, 18, 21–23, 29, 30, 32, 33, 35–38, 41–43, 45–47, 49, 57, 61, 66, 67, 68, 70, 74–77, 82
Beregszász (Bereg vm.): ném. Bergsaß, ukr. Berehove [ma: Ukrajna] • 8, 11, 12, 14, 18, 23, 30, 34, 40, 43, 46–49, 56, 70, 71, 79, 80
Bereg-Szentmiklós → Szent-Miklós
Beregvár (Bereg vm. Szolyvai j.): ukr. Karpati [ma: Ukrajna] • 34, 46
Bergen-Belsen [Németo.] • 73
Beszkid-hágó • 9
Bihar vm. • 38
Bilahzovica / Bagolyháza (Bereg vm. Szolyvai j.): ukr. Bilaszovica [ma: Ukrajna] • 34, 54
Bilke (Bereg vm. Felvidéki j.): ukr. Bilki [ma: Ukrajna] • 34, 36, 47, 71
Bochnia (lengy.): ném. Salzberg, ukr. Bohnja [ma: Lengyelo.] • 71
Bocskó (Ugocsa vm. Tiszántúli j.): ukr. Bicskov [ma: Ukrajna] • 33, 34; → Nagy-Bocskó
Bodrog (folyó) • 10, 37, 38, 77
Bodrog-Keresztúr (Zemplén vm. Tokaji j.): jidd. Keresztur [Magyaro.] • 37, 38, 70
Bolechów (lengy.): ném. Birkenthal, jidd. Bolekhov, ukr. Bolehiv [ma: Ukrajna] • 38
Borhalom → Bubuliska
Borsod vm. • 7, 38, 82
Borzsa (folyó): ukr. Borzsava • 71, 77
Bratzlaw (ném.): jidd. Breszlov / Broszlev, lengy. Bracław [ma: Lengyelo.] • 9, 17
Bréma: Bremen [Németo.] • 80
Brezán / Brezna: lengy. Brzeżany, ukr. Berezsani [ma: Ukrajna] • 38
Brody / Brod / Brodi / Brodÿ (ném.) [ma: Ukrajna] • 67, 79
Brooklyn (NY) • 74
Bubuliska / Babavesze / Borhalom (Bereg vm. Latorcai j.): ném. Bubovitz, ukr. Boboviscse [ma: Ukrajna] • 34, 36
Bucsacs: lengy. Buczacz, ukr. Bucsacs [ma: Ukrajna] • 9
Buda [Magyaro.] • 19, 61–64, 67, 75
Budapest • 71, 79, 80
Bukovina • 9, 10, 16, 19, 35, 66, 69, 70, 74
Bustyaháza (Máramaros vm. Técsői j.): szlov. Buštín, rom. Bistine / Bustea, ukr. Bustino [ma: Ukrajna] • 8, 33, 34, 77, 79

C

Czernowitz (lengy.) / Csernovic: Tschernowitz (ném.), ukr. Csernivci [ma: Ukrajna] • 9, 70, 79, 80
Czortków (lengy.) / Csortkov: jidd. Csortkov, ukr. Csortkiv [ma: Ukrajna] • 9

Cs

Csanálos / Csalános (Kecskemét): [Magyaro.] • 31
Csap (Ung vm. Nagykaposi j.): ukr. Csop [ma: Ukrajna] • 77, 79, 80
Csehország • 19, 35
Csehszlovákia • 46
Csendes → Tiszova
Csepe (Ugocsa vm. Tiszántúli j.): ukr. Csepa [ma: Ukrajna] • 65
Csernek-hegy (Munkács) [ma: Ukrajna] • 36
Csertész / Ung-Csertész (Ung vm. Szerednyei j.): szlov. Čertižné, rut. Csertizsne [ma: Ukrajna] • 32, 34
Csetfalva / Cserfalva (Bereg vm. Tiszaháti j.): ukr. Csetovo / Zsetovo / Csetfalva [ma: Ukrajna] • 34
Csinadievo → Szent-Miklós
Csortkov → Czortków

D

Dada → Tiszadada
Danzig (ném.): lengy. Gdańsk [ma: Lengyelo.] • 47, 48, 74
Darma / Ődarma / Eőr (Ung vm. Ungvári j.): ukr. Sztorozsnicja [ma: Ukrajna] • 34, 64
Daróc / Sárosdaróc (Sáros vm. Héthársi j.): szlov. Šarišské Dravce [ma: Szlovákia] • 34
Darva (Máramaros vm. Técsői j.): ukr. Kolodne [ma: Ukrajna] • 34
Dávidfalva → Zavidfalva
Dávidháza / Ó-Dávidháza (Bereg vm. Latorcai j.): ném. Alt-Davidhaza, szlov. Davidkovo [ma: Ukrajna] • 34
Debrecen [Magyaro.] • 39, 79, 80
Déli-Bug (folyó): ukr. Pivdennij Bug • 9, 17
Dnyeper (folyó): ukr. Dnjepr • 17, 18
Dnyeszter (folyó): lengy. Dniestr, rom. Nistru, ukr. Dnesztr • 9
Dolha (Máramaros vm. Dolhai j.) [ma: Ukrajna] • 71, 79
Drágabártfalva / Barátfalva (Bereg vm. Munkácsi j.): ukr. Dorobratovo [ma: Ukrajna] • 34
Drinápoly: gör. Hadrianopolisz, tör. Edirne [ma: Törökо.] • 16
Drohobics: lengy. Drohobycz [ma: Ukrajna] • 9, 22, 63
Dubrinics / Dubrincsi / Bercsényifalva (Ung vm. Perecsenyi j.): szlov. Dubrinič, ukr. Dubrinicsi [ma: Ukrajna] • 32, 34
Dukla (lengy.): ukr. Duklja [ma: Ukrajna] • 21, 22, 37, 38
Dukla-hágó: ném. Duklapaß, szlov. Dukliansky priesmyk, lengy. Przełęcz Dukielska • 9
Duna • 35
Dunajec (folyó) • 48
Duszina / Zajgó (Bereg vm. Szolyvai j.) [ma: Ukrajna] • 34
Dynów (lengy.): ném. Dünhof, ukr. Diniv [ma: Lengyelo.] • 70

E, É

Eger (Heves vm.) [Magyaro.] • 40
Eőr → Darma
Eperjes (Sáros vm.): szlov. Prešov [ma: Szlovákia] • 8, 19, 21, 30, 50, 74
Erdély • 16, 17, 18, 19, 22, 23, 24, 25, 27, 39
Erdő-Bénye / Erdőbénye (Zemplén vm. Tokaji j.) [Magyaro.] • 37, 38
Erdőtelek (Heves vm.) [Magyaro.] • 40
Érmihályfalva (Bihar vm.): rom. Mihaifalău / Valea lui Mihai [ma: Románia] • 79
Eszlár → Tiszaeszlár
Esztergom [Magyaro.] • 14, 15

F

Falud / Bereg-Kisfalud (Bereg vm. Felvidéki j.): ukr. Szilce [ma: Ukrajna] • 34
Fancsika (Ugocsa vm. Tiszáninneni j.): ukr. Fancsikove [ma: Ukrajna] • 33, 34
Feh/jéregyháza / Tiszafejéregyház (Máramaros vm. Szigeti j.): ukr. Bila Cerkva [ma: Ukrajna] • 34, 77
Fehér-Tisza (folyó): ukr. Bila Tisza • 77
Fekete-Ardó (Ugocsa vm. Tiszántúli j.): ukr. Csornotisziv [ma: Ukrajna] • 8, 63
Fekete-Tisza (folyó): ukr. Csorna Tisza • 76
Feketetisza (község) (Máramaros vm. Tiszavölgyi j.): ukr. Csorna Tisza [ma: Ukrajna] • 76
Felső-Róna / Visóvölgy (Máramaros vm. Szigeti j.): ném Oberrohnen, jidd. Iber-Rina, rom. Rona de Sus / Valea Vişeului [ma: Románia] • 34
Felső-Schönborn → Kerepec
Felső-Szinevér (Máramaros vm. Ökörmezői j.): ukr. Szinevirszka Poljana [ma: Ukrajna] • 13
Felső-Verecke (Bereg vm. Alsóvereckei j.): ukr. Verhni Vorota [ma: Ukrajna] • 23
Felső-Visó / Visó (Máramaros vm. Visói j.) / Ruszpolyána: ném. Oberwischau, jidd. Ojber-Viso, rom. Vişeu de Sus, ukr. Visovo-Vizsne [ma: Románia] • 8, 35
Fény (Torontál vm. Párdányi j.): ném. Föen, rom. Foeni [ma: Románia] • 31
Franken (Frankföld) • 46
Frigyesfalva (Bereg vm. Latorcai j.): ném. Friedrichsdorf, ukr. Klenovec [ma: Ukrajna] • 48
Fürth [Németo.] • 46, 49

G

Gácsország / Galicia • 7, 54, 79, 80
Galicia / Osztrák-Galicia • 8–10, 15, 16, 18, 19, 21–23, 33, 35–37, 39, 40, 43, 44, 48, 49, 54, 63, 64, 66, 67, 69, 70, 71, 79, 80
Gálocs (Ung vm. Nagykaposi j.): ukr. Halocs [ma: Ukrajna] • 64
Gál-Szécs (Zemplén vm. Gálszécsi j.): szlov. Sečovce [ma: Szlovákia] • 37
Gát / Gáth (Bereg vm. Tiszaháti j.): ukr. Gat [ma: Ukrajna] • 29, 34
Gdańsk → Danzig

Gorond (Bereg vm. Munkácsi j.): ukr. Goronda [ma: Ukrajna] • 34, 36
Gödinháza / Gödényháza (Ugocsa vm. Tiszántúli j.): ukr. Gudja [ma: Ukrajna] • 34

Gy

Gyertyánliget (Máramaros vm. Tiszavölgyi j.): rut. Kabola Poljana, ukr. Kobilecka Poljana [ma: Ukrajna] • 14, 77, 79

H

Hágár országa (Magyaro.) • 16, 39
Halics / Galicia [ma: Ukrajna] • 8–10, 15
Halmi (Ugocsa vm. Tiszántúli j.): rom. Halmeu [ma: Románia] • 8
Hamburg [Németo.] • 19, 80
Havasalföld / Havaselve, lat. Valachia, ném. Walachei, rom. Oltenia–Muntenia / Țara Românească [ma: Románia] • 18, 19
Havasköz → Ljuta
Hegyalja [Magyaro.] • 16, 36, 37, 38
Herincse (Máramaros vm. Huszti j.) / Szeremlő: ukr. Herincsovo [ma: Ukrajna] • 34
Hertnek (Sáros vm. Bártfai j.): szlov. Hertník [ma: Szlovákia] • 37
Holubina / Galambos (Bereg vm. Szolyvai j.): ukr. Holubine [ma: Ukrajna] • 29
Homonna (Zemplén vm. Homonnai j.): szlov. Humenné [ma: Szlovákia] • 10, 21, 23, 44, 80
Horlyó (Ung vm. Szerednyei j.): ukr. Hudlovo [ma: Ukrajna] • 34
Hosszúmező (Máramaros vm. Szigeti j.) / Nagy-Dolha: ném. Langenfeld, jidd. Depolje, szlov. Dolho Pole, rom. Câmpulung / Câmpulung la Tisa, ukr. Dovhe [ma: Románia] • 8, 71, 79
Hóvár / Hoverla (Máramaros vm. Tiszavölgyi j.): ukr. Hoverla [ma: Ukrajna] • 77
Hrabovnica / Rábonica / (Felső-) Gereben (Bereg vm. Alsóvereckei j.): ukr. Hrabivnicja [ma: Ukrajna] • 34
Hukliva → Ukliva
Humań (lengy.): ukr. Uman [ma: Ukrajna] • 20
Hunfalva (Szepes vm. Késmárki j.): ném. Hunsdorf, jidd. Unsdorf, szlov. Huncovce [ma: Szlovákia] • 8
Hunkóc (Ung vm. Szobránci j.): szlov. Hunkovce [ma: Szlovákia] • 32, 34
Huszt (Máramaros vm. Huszti j.): ukr. Huszt [ma: Ukrajna] • 8, 10, 23, 28–30, 33, 39, 66, 70, 77, 79, 80

I, Í

Igla → Uglya
Ilosva (Bereg vm. Felvidéki j.): ukr. Irsava [ma: Ukrajna] • 21, 34, 36
Ilyvó → Lemberg
Ivano-Frankivszk → Stanislau

Iványi: szlov. Ivanice, ukr. Ivanivci [ma: Ukrajna] • 34
Iza (Máramaros vm. Huszti j.): ukr. Iza [ma: Ukrajna] • 33
Izakonyha ➛ Konyha

J

Jablonkai-hágó (< lengy. Jabłonków, magy. Jablunka, ném. Jablunkau) / Tatár-hágó: ném. Jablunyzkij- / Tatarenpaß, lengy. Przełęcz Jabłonicka, rom. Pasul Iablonița, ukr. Jablunickij pereval • 9, 35, 66
Jánosi / Makkos-Jánosi (Bereg vm. Tiszaháti j.): ukr. Ivanivka / Janosi [ma: Ukrajna] • 34
Jaszló: lengy. Jasło [ma: Lengyelo.] • 37, 38
Jeruzsálem • 72
Jód (Máramaros vm. Izavölgyi j.): rom. Ieud [ma: Románia] • 34

K

Kálinfalva / Felső-Kálinfalva (Máramaros vm. Sugatagi j.): rom. Călinești [ma: Románia] • 34
Kálló / Nagykálló (Szabolcs vm.): jidd. Kalev [Magyaro.] • 70
Kamenyec-Podolszki: jidd. Kamenec, lengy. Kamieniec Podolski, ukr. Kamjanec-Podilskij [ma: Ukrajna] • 9, 18, 19
Kapnikbánya (Szatmár vm. Nagybányai j.): rom. Capnic [ma: Románia] • 78
Kapos ➛ Nagykapos
Karácsonfalva (Máramaros vm. Szigeti j.) / Tisza-Karácsonfalva: jidd. Kretsinef, rom. Crăciunești, ukr. Kricsuniv [ma: Románia] • 31, 34, 72, 73
Kárpátontúli Terület [Ukrajna] • 7
Kassa (Abaúj vm.): ném. Kaschau, jidd. Kaso, szlov.. Košice [ma: Szlovákia] • 8, 16, 26, 30, 38, 41, 70, 74, 79, 80
Katzenelnbogen: lat. Cattimelibocus [Németo.] • 46
Kerecseny / Tiszakerecseny (Bereg vm. Mezőkaszonyi j.) [Magyaro.] • 77
Kereknye (Ung vm. Ungvári j.): ukr. Koritnjani [ma: Ukrajna] • 60
Kerepec / Puszta-Kerepec / Felső-Schönborn (Bereg vm. Munkácsi j.): ukr. Koropec [ma: Ukrajna] • 48
Keresztúr ➛ Bodrog-Keresztúr
Kijev / Kiev: ukr. Kijiv [ma: Ukrajna] • 11, 17, 28
Királyháza (Ugocsa vm. Tiszántúli j.): ukr. Korolevo [ma: Ukrajna] • 8, 63, 79, 80
Királymező (Máramaros vm. Taracvizi j.): ném. Königsberg / Königsfeld, ukr. Uszt-Csorna [ma: Ukrajna] • 8, 77, 79
Kis-Berezna (Ung vm. Nagybereznai j.): szlov. Malá Berezná, ukr. Malij Bereznij [ma: Ukrajna] • 32, 34
Kis-Gút (Bereg vm. Tiszaháti j.): ukr. Gut [ma: Ukrajna] • 34
Kis-Jeruzsálem (Munkács) • 32
Kis-Lengyelország • 9, 16, 22, 23, 38, 49, 71
Kismarton: ném. Eisenstadt [ma: Ausztria] • 30

Kis-Szolyva (Bereg vm. Alsóvereckei j.): ukr. Szkotarszke [ma: Ukrajna] • 79
Kis-Tarac (folyó): ukr. Mokranka • 8
Klastromalja (Bereg vm. Latorcai j.): ukr. Podmonasztir [ma: Ukrajna] • 34, 36
Kolomea (ném.): jidd. Kolomija, lengy. Kołomyja, rom. Colomeea, ukr. Kolomija [ma: Ukrajna] • 9, 80
Kolozsvár (Kolozs vm.): ném. Klausenburg, rom. Cluj [ma: Románia] • 73
Komját / Magyarkomját (Ugocsa vm. Tiszáninneni j.): ukr. Veliki Komjati [ma: Ukrajna] • 34
Konyha / Izakonyha (Máramaros vm. Izavölgyi j.): jidd. Kekhnie, rom. Cuhea / Bogdan Vodă [ma: Ukrajna] • 34
Koszov: ném. Kossow, jidd. Kosziv, lengy. Kosów / Kosów Huculski, ukr. Kosziv [ma: Ukrajna] • 72, 73
Kovácsrét (Máramaros vm. Dolhai j.): ukr. Kusnicja [ma: Ukrajna] • 79
Köblér (Ung vm. Szerednyei j.): ukr. Kibljari [ma: Ukrajna] • 61
Kökényes (Máramaros vm. Taracvízi j.): ukr. Ternovo [ma: Ukrajna] • 34
Kőrösmező (Máramaros vm. Tiszavölgyi j.): rut. Jeszinje, rom. Frasin, ukr. Jaszinja [ma: Ukrajna] • 9, 33–35, 66, 76, 77, 79
Kövesliget (Máramaros vm. Huszti j.): ukr. Drahovo [ma: Ukrajna] • 34
Közép-Szolnok vm. • 66
Krakkó: lengy. Kraków [ma: Lengyelo.] • 16, 18, 23, 37, 79
Kraszna vm. • 66
Krimi (tatár) khánság / *Qırım Hanlığı* • 9, 18
Kurima (szlov.) (Sáros vm. Girálti j.) [ma: Szlovákia] • 22

L

Laborc (folyó): szlov. Laborec, ukr. Laborec • 10
Lateran (Róma) • 14
Latorca (folyó): szlov. Lathorica • 8, 10, 22, 48, 77
Latorka / Latorcafő (Bereg vm. Alsóvereckei j.): ukr. Latirka [ma: Ukrajna] • 34
Lavocsne (ukr.): jidd. Levotse, lengy. Ławoczne, orosz Lavocsnoje, ukr. Lavocsne [ma: Ukrajna] • 79
Legenye (Zemplén vm. Sátoraljaújhelyi j.): szlov. Luhyňa; Legenye–Alsó-Mihályi: szlov. Michaľany [ma: Szlovákia] • 79
Lehóc (Ung vm. Szerednyei j.): ukr. Ljahivci [ma: Ukrajna] • 32, 34
Leipzig [Németo.] • 71
Lemberg (ném.): régi magy. Ilyvó / Lvov, lengy. Lwów , ukr. Lviv [ma: Ukrajna] • 8, 9, 17, 18, 23, 38, 39, 50, 67, 71, 74, 79
Lemkovina / Lemkovyna (lengy.) [ma: Lengyelo.] • 10
Lengyelország / Polonia • 10, 17, 18, 21–23, 25, 35, 37, 38, 47, 49, 69
Lipcse (Máramaros vm. Dolhai j.): ukr. Lipcsa [ma: Ukrajna] • 34
Liszka ➛ Olasz-Liszka
Litvánia • 17, 19,
Lizsenszk (jidd.): lengy. Leżajsk [ma: Lengyelo.] • 70

Ljadi / Liadi (Vitebszki terület, Belarusz) • 70
Ljuta (ukr.) / Havasköz (Ung vm. Nagybereznai j.): szlov. Ľuta [ma: Ukrajna] • 34
Lodoméria / Lodomeria • 8, 15
Lónya (Szabolcs–Ung vm.) [Magyaro.] • 15
Loza / Füzesmező (Bereg vm. Felvidéki j.): ukr. Loza [ma: Ukrajna] • 34
Lubacsev: lengy. Lubaczów, ukr. Ljubacsiv [ma: Ukrajna] • 9
Lubavics: jidd. Ljubavits, orosz Ljubavicsi [Oroszo.] • 72
Lublin (lengy.) [ma: Lengyelo.] • 16, 17, 70
Lubotény (Sáros vm. Héthársi j.): szlov. Ľubotín [ma: Szlovákia] • 48
Lucska / Nagylucska (Bereg vm. Munkácsi j.): ukr. Veliki Lucski [ma: Ukrajna] • 34, 36
Lupkow (ném.): lengy. Łupków, ukr. Lupkiv [ma: Lengyelo.] • 79
Lupkow-hágó • 9, 79
Lviv ➝ Lemberg
Lwów ➝ Lemberg

M

Mád (Zemplén vm. Szerencsi j.) [Magyaro.] • 37–39, 48, 71, 74, 75
Majna (folyó) • 76
Majtény / Nagymajtény (Szatmár vm. Nagykárolyi j.): rom. Moftinu Mare [ma: Románia] • 31
Makovica (Zboró) (Sáros vm. Bártfai j.) [ma: Szlovákia] • 23
Máramaros vm. • 7, 9, 10, 12, 14, 22, 23, 30, 32, 33, 39–44, 49, 56, 65–67, 73, 74, 78
Máramaros-Sziget ➝ Sziget
Mátyfalva (Ugocsa vm. Tiszáninneni j.): rut. Matijovo, ukr. Matijovo [ma: Ukrajna] • 61
Medence (Bereg vm. Felvidéki j.): ukr. Midjanica [ma: Ukrajna] • 34
Mezőhát (Máramaros vm. Tiszavölgyi j.): ukr. Lazescsina [ma: Ukrajna] • 79
Mezőlaborc (Zemplén vm. Mezőlaborci j.): szlov. Medzilaborce [ma: Szlovákia] • 79, 80
Mezsiricsi: héb. Mezrits Gadol, jidd. Mezrits, lengy. Międzyrzec Korecki, ukr. Veliki Mezsiricsi [ma: Ukrajna] • 38
Mihálka (Máramaros vm. Huszti j.): ukr. Krajnikovo [ma: Ukrajna] • 34
Minaj (ukr.) (Ung vm. Ungvári j.) [ma: Ukrajna] • 32, 34, 63
Miskolc (Borsod vm.) [Magyaro.] • 38, 39, 44, 79, 80
Mizshirja ➝ Ökörmező
Moldva • 16, 18, 19, 56
Monok (Zemplén vm. Szerencsi j.) [Magyaro.] • 39
Morvaország: ném. Mähren • 19, 35, 72
Moszkva [Oroszo.] • 14
Munkács (Bereg vm.): ném. Munkatsch, jidd. Minkács Kis-Jeruzsálem, cseh Mukacevo, rut. Mukacsovo, ukr. Mukacseve [ma: Ukrajna] • 8, 9, 12, 14, 16, 18, 22–32, 34, 36, 39, 41, 43–50, 53, 56, 59–62, 64, 65, 70, 71, 77, 79, 80
Muntenia ➝ Havasalföld
Muzsaly / (Kis- és) Nagy-Muzsaly (Bereg vm. Tiszaháti j.): szlov. Mužjová, ukr. Muzsieve [ma: Ukrajna] • 40

N

Nagy-Ág (folyó): ukr. Rika • 77
Nagybánya (Szatmár vm.): rom. Baia Mare [ma: Románia] • 19, 39, 40, 55, 78
Nagy-Bereg (Bereg vm. Tiszaháti j.): szlov. Brehy, ukr. Veliki Berehi [ma: Ukrajna] • 30, 46
Nagy-Berezna (Ung vm. Nagybereznai j.): szlov. Velká Berezna, ukr. Velikij Bereznij [ma: Ukrajna] • 10, 32, 34, 79
Nagy-Bisztra (Szolyva) (Bereg vm. Szolyvai j.) [ma: Ukrajna] • 29
Nagy-Bocskó (Máramaros vm. Tiszavölgyi j.): ukr. Bicskiv / Velikij Bicskiv [ma: Ukrajna] • 8, 9, 14, 77, 79
Nagyborzsova (Bereg vm. Tiszaháti j.): szlov. Boršava, ukr. Borzsava [ma: Ukrajna] • 74
Nagy-Dolha ➝ Hosszúmező
Nagykálló ➝ Kálló
Nagykapos (Ung vm. Nagykaposi j.): szlov. Veľké Kapušany [ma: Szlovákia] • 30, 50, 58, 62
Nagykároly (Szatmár vm.): jidd. Krale, rom. Carei [ma: Románia] • 31, 39, 73, 79, 80
Nagymihály (Zemplén vm. Nagymihályi j.): ném. Großmichel, szlov. Michalovce [ma: Szlovákia] • 8, 10, 15, 30, 37, 61, 72, 79, 80
Nagyszőlős / Nagyszöllős (Ugocsa vm. Tiszáninneni j.): jidd. Szelis, szlov. Seleuşu Mare, rut. Szivljus, ukr. Sevljus / Vinohradiv [ma: Ukrajna] • 8, 30, 34, 60, 63, 66, 70, 79, 80
Németalföld • 19
Németmokra (Máramaros vm. Taracvizi j.): ném. Deutsch-Mokra / Daidsch-Mogra, ukr. Nimecka Mokra [ma: Ukrajna] • 8, 79
Németország • 19, 46
Nevicke (Ung vm. Ungvári j.): ukr. Nevicke [ma: Ukrajna] • 77
Nieder-Österreich ➝ Alsó-Ausztria
Niemirów (lengy.): ukr. Nemiriv [ma: Ukrajna] • 18
Nikolsburg (Morvao.) [ma: Cseho.] • 35
Nowy Sącz ➝ Szandec

Ny

Nyíregyháza (Szabolcs vm.) [Magyaro.] • 12, 77, 80
Nyitra (Nyitra vm.): szlov. Nitra [ma: Szlovákia] • 42

O, Ó

Oberland / Ajberland (jidd.) • 87 (116. jegyz.)
Ober-Österreich • 8, 78, 87 (116. jegyz.)
Óbuda [Magyaro.] • 67
Ó-Dávidháza ➝ Dávidháza
Olasz-Liszka / Olaszliszka (Zemplén vm. Tokaji j.): jidd. Liszka [Magyaro.] • 37, 38, 70
Oltenia–Muntenia ➝ Havasalföld
Ondava / Bodrog (folyó) • 10, 77

Oroszi → Visó-Oroszi
Oroszmokra (Máramaros vm. Taracvízi j.): ukr. Ruszka Mokra [ma: Ukrajna] • 79
Oroszország • 9, 14, 19, 39, 67
Oroszvég (Munkács) / Roszvigovo (Bereg vm. Latorcai j.): ukr. Roszvigove [ma: Ukrajna] • 25, 27, 29, 34, 36, 51
Osztrák-Galicia → Galicia

Ö, Ő

Ökörmező (Máramaros vm. Ökörmezői j.): ukr. Volove Polje / Mizshirja [ma: Ukrajna] • 77
Őrdarma → Darma
Őrhegyalja (Munkács) / Podhorján (Bereg vm. Latorcai j.): ném. Podhering / Pothering, szlov. Podhorany [ma: Ukrajna] • 25, 26–29, 48
Örkény (Pest-Pilis-Solt vm. Alsódabasi j.) [Magyaro.] • 44

P

Pápa (Veszprém vm.) [Magyaro.] • 75
Paszika / Turja-Paszika / Turjavágás (Ung vm. Perecsenyi j.) [ma: Ukrajna] • 32, 34
Peér / Pér / Szilágypér (Szilágy vm. Tasnádi j.): rom. Pir [ma: Románia] • 66
Peméte (regényben) • 35
Perecseny (Ung vm. Perecsenyi j.): szlov. Perečany, ukr. Perecsin [ma: Ukrajna] • 32, 34
Pest [Magyaro.] • 48, 59, 61, 67, 80
Pest-Pilis-Solt vm. • 44
Péterfalva (Ugocsa vm. Tiszántúli j.): ukr. Petrove [ma: Ukrajna] • 65
Pinye (folyó) • 77
Podhering → Őrhegyalja
Podhorján → Őrhegyalja
Podólia • 9, 16, 17, 39, 36, 49
Polana / Poljana / Polena / Polyáni (Bereg vm. Szolyvai j.): ukr. Polena [ma: Ukrajna] • 14, 23, 48, 77;
Poprád (folyó) • 48
Porec [Ukrajna] • 79
Pothering → Őrhegyalja
Pozsony vm. • 42
Pozsony: szlov. Bratislava [ma: Szlovákia] • 12, 26, 38, 44, 59–61, 71, 72, 74
Pozsony-Váralja [ma: Szlovákia] • 42
Prága [Cseho.] • 14, 19, 50, 75
Priszlop / Naszódpereszlő: rom. Prislop / Liviu Rebreanu [Románia] • 79
Prut (folyó) • 9
Przemyśl [ma: Lengyelo.] • 79, 80
Pud/tpolóc / Vezérszállás (Bereg vm. Alsóvereckei j.): ukr. Pidpolozzja [ma: Ukrajna] • 23, 34

R

Radvánc (Ungvár) (Ung vm. Ungvári j.): jidd. Radvanka, szlov. Radvánka, ukr. Radvanka [ma: Ukrajna] • 62
Rahó (Máramaros vm. Tiszavölgyi j.): ukr. Rachiv [ma: Ukrajna] • 9, 33, 34, 70
Rajna-vidék • 46
Rakasz (Ugocsa vm. Tiszáninneni j.): ukr. Rokoszovo [ma: Ukrajna] • 34
Rákóc (Kis- és Nagyrákóc) (Zemplén vm. Nagymihályi j.): szlov. Rakovec [ma: Ukrajna] • 33, 34
Rákócziszállás → Zavadka
Ratzfert → Újfehértó
Rizsin → Sadagora
Rohizna / Ruzsin → Sadagora
Rozsály (Szatmár vm. Csengeri j.) [Magyaro.] • 34
Ruszinföld / Ruszinszkó / Ruténföld • 7; → Ruténföld
Ruszkova → Visó-Oroszi
Ruténföld • 78; → Ruszinföld
Ruzsin / Rohizna: ném. Ruzhin, jidd. Ruzsin / Rizsin, ukr. Ruzsin → Sadagora
Rymanów (lengy.): lat. Rimanovia, ukr. Rimaniv [ma: Lengyelo.] • 22, 38, 70

S

Sadagora (ném.) / Rohizna / Rizsin: jidd. Sadigora, lengy. Sadagóra, ukr. Sadhora [ma: Ukrajna] • 70
Saint-Germain-en-Laye [Franciao.] • 7
Salánk (Ugocsa vm. Tiszáninneni j.): ukr. Salanki [ma: Ukrajna] • 34
Salzkammergut [Ausztria] • 8
San (folyó) • 9
Sáros vm. • 7, 8, 10, 22, 23, 30, 32, 36–38, 42, 49, 50, 60, 62, 67, 80, 82
Sárospatak [Magyaro.] • 36
Sátoralja-Újhely / Sátoraljaújhely / Újhely (Zemplén vm.): ném. Neustadt am Zeltberg, jidd. Ihel / Uhel [Magyaro.] • 8, 37, 70, 72, 73, 79, 80
Selesztó / Szélestó (Bereg vm. Latorcai j.): ukr. Selesztova [ma: Ukrajna] • 47
Skolya → Szkója
Sopron (Sopron vm.) [Magyaro.] • 42
Spessart-hegység [Németo.] • 76
Stanislau (ném.): lengy. Stanisławów, ukr. Ivano-Frankivszk [ma: Ukrajna] • 9, 79, 80
Stryj [ma: Ukrajna] • 9, 38, 39, 44, 79, 80
Sugatag → Akna-Sugatag

Sz

Szabolcs vm. • 7, 12, 30, 38, 70, 82

Szambor / Szambir: jidd. Zambir / Zambur, lengy. Sambor [ma: Ukrajna] • 8, 9, 15, 16, 38, 79, 80
Szamos (folyó) • 8, 15
Szandec / Sandez / Sanz / Tsanz / (Új-) Szandec: lengy. (Nowy) Sącz [ma: Lengyelo.] • 9
Szaplonca (Máramaros vm. Szigeti j.) / Szpinka: rom. Sapanța Maramureș [ma: Románia] • 34
Szarvaszó (Máramaros vm. Szigeti j.): jidd. Szaraszau, rom. Sarasău [ma: Románia] • 34
Szaszulka / Szászóka (?) (Bereg vm. Szolyvai j.) [ma: Ukrajna] • 29
Szatmár / Szatmár-Németi / Szatmárnémeti (Szatmár vm.): rom. Satmar, héb. Szakmér [ma: Románia] • 8, 18, 22, 30, 31, 36, 45, 70, 73, 74, 79, 80, 82
Szatmár vm. • 7, 9, 12, 31, 33, 38, 42–44, 46, 49, 53, 56
Szeged [Magyaro.] • 77
Szeklence (Máramaros vm. Huszti j.): ukr. Szokirnicja [ma: Ukrajna] • 34, 77, 80
Szent-Miklós / Szentmiklós / Szt. Miklós / Bereg- / Szolyva-Szent-Miklós (Bereg vm. Szolyvai j.): ném. Tsinadiev, szlov. Čiňaďovo / Č/Csinadievo / Csinágyijevo, ukr. Csinadijovo [ma: Ukrajna] • 14, 23–29, 34, 36, 41, 45–49
Szepes vm. • 7, 8, 30, 42, 50, 82
Szepesség •38
Szerednye (Ung vm. Szerednyei j.): ukr. Seredne [ma: Ukrajna] • 30, 32, 34, 40, 58, 60, 61
Szerencs (Zemplén vm. Szerencsi j.) [Magyaro.] • 38, 39
Szeret (folyó): rom. Seret • 9
Szerfalva (Máramaros vm. Sugatagi j.): rom. Sârbi, ukr. Szirbi [ma: Románia] • 34
Sziget (Máramaros vm.): ném. Siget, jidd. Sziget, rom. Sighet / Sighetu Marmației, ukr. Szigit [ma: Románia] • 8–10, 18, 22, 30, 31, 33–35, 41, 44, 50, 65, 66, 70, 72–74, 76, 77, 79, 80
Szilágy vm. • 66
Szilézia • 35
Szinevér (Máramaros vm. Ökörmezői j.): ukr. Szinevir [ma: Ukrajna] • 77
Szinevirszka Poljana ➛ Felső-Szinevér
Szkója- / Skolya: jidd. Szkolje / Skolje, ukr. Szkole [ma: Ukrajna] • 22, 38, 39
Szlatina ➛ Akna-Szlatina
Szobránc (Ung vm. Szobránci j.): szlov. Sobrance, ukr. Szobranci [ma: Ukrajna] • 30, 58, 61, 62
Szobránc-Komoróc (Ung Vm. Szobránci j.): szlov. Komarovce [ma: Szlovákia] • 62
Szolyva (Bereg vm. Szolyvai j.): ném. Schwalbach, jidd. Szvalive, szlov. Svaľava, ukr. Szvaljava [ma: Ukrajna] • 8–10, 14, 23, 28, 29, 34, 36, 47, 48, 71, 75, 77, 79
Szolyva-Szentmiklós ➛ Szent-Miklós
Szopurka (folyó) • 14, 77
Szovjetunió • 7
Szöllős ➛ Nagyszőlős
Szőlős-Végardó / Vég-Ardó (Ugocsa vm. Tiszáninneni j.): rut. Ardovéc, ukr. Pidvinogradiv [ma: Ukrajna] • 33, 34, 47, 60
Szpinka ➛ Szaplonca

MTA KÖNYVTÁR ÉS
INFORMÁCIÓS KÖZPONT

Sztavna / Fenyvesvölgy (Ung vm. Nagybereznai j.): ukr. Sztavne [ma: Ukrajna] • 34
Sztrona / Sztrojna / Sztrajnyán / Laborcszög / Malmos (Nagymihály) (Ung vm. Szobránci j.) [ma: Szlovákia]: szlov. Strájňany • 29, 34
Sztropkó (Zemplén vm. Sztropkói j.): ném. Stropko, szlov. Stropkov [ma: Szlovákia] • 22
Szuszko / Bányafalu (Bereg vm. Szolyvai j.) [ma: Ukrajna] • 34

T

Talabor (folyó): ukr. Tereblja • 77
Talabor / Talaborfalu (Máramaros vm. Técsői j.): ukr. Tereblja [ma: Ukrajna] • 13, 77
Tállya (Zemplén vm. Szerencsi j.) [Magyaro.] • 38
Tarac (folyó): ukr. Tereszva • 77
Taracköz (Máramaros vm. Taracvizi j.): ukr. Tereszva [ma: Ukrajna] • 33, 34, 79
Tarcal (Zemplén vm. Tokaji j.) [Magyaro.] • 38, 39, 40, 75
Tarna (Ung vm. Szobránci j.): szlov. Trnava pri Laborci [ma: Szlovákia] • 63
Tarnopol (ném.): lengy. Tarnopol, ukr. Ternopil [ma: Ukrajna] • 9, 79
Tarpa (Bereg vm. Tiszaháti j.) [Magyaro.] • 15
Tatár-hágó ➝ Jablonkai-hágó
Técső (Máramaros vm. Técsői j.): szlov. Tjacsiv [ma: Ukrajna] • 8, 33, 34, 61, 62, 64, 65, 77, 80
Tekeháza (Ugocsa vm. Tiszántúli j.): ukr. Tekove [ma: Ukrajna] • 64, 66
Tiha (Ung vm. Nagybereznai j.): ukr. Tihij [ma: Ukrajna] • 34
Tirol [Ausztria] • 8
Tisza (folyó) • 8–10, 14, 15, 23, 30, 31, 33, 34, 41, 53, 76, 77
Tiszadada / Dada (Szabolcs vm. Dadai alsó j.) [Magyaro.] • 77
Tiszaeszlár / Eszlár (Szabolcs vm. Tiszai alsó j.) [Magyaro.] • 66, 77
Tiszafejéregyház ➝ Fehéregyháza
Tiszahát • 15
Tisza-Karácsonfalva ➝ Karácsonfalva
Tiszakerecseny ➝ Kerecseny
Tiszalejtő (Máramaros vm. Tiszavölgyi j.): ukr. Tiszcsora [ma: Ukrajna] • 76
Tisza-Újhely (Ugocsa vm. Tiszáninneni j.): szlov. Ujhel, ukr. Nove Szelo [ma: Ukrajna] • 34
Tisza-Újlak / Tiszaújlak (Ugocsa vm. Tiszáninneni j.): ukr. Vilok [ma: Ukrajna] • 8, 9, 41, 62
Tisza-Veresmart ➝ Veresmart
Tiszcsora ➝ Tiszalejtő
Tiszova / Csendes (Bereg vm. Alsóvereckei j.) [ma: Ukrajna] • 34
Tokaj (Zemplén vm. Tokaji j.) [Magyaro.] • 37–39, 44, 75, 77
Tolcsva (Zemplén vm. Tokaji j.) [Magyaro.] • 37–39
Torna vm. • 7, 50, 82
Toronya (Máramaros vm. Ökörmezői j.): szlov. Torońany, ukr. Torun [ma: Ukrajna] • 66
Toronyai-hágó: ukr. Viskivszkij (Viskói-) pereval • 9, 66
Tőketerebes / Terebes (Zemplén vm. Gálszécsi j.): ném. Trebischau, szlov. Trebišov [ma: Szlovákia] • 79, 80

U, Ú

Uglya / Igla (Máramaros vm. Técsői j.): ukr. Uglja [ma: Ukrajna] • 34
Ugocsa vm. • 7–9, 12, 22, 30, 32, 34, 38, 41–43, 57, 59, 60–67, 82
Ugornya / Gergelyiugornya (Bereg vm. Tiszaháti j.) [Magyaro.] • 34
Újfehértó (Szabolcs vm. Nagykállói j.): jidd. Ratzfert [Magyaro.] • 71, 73
Újhely → Sátoralja-Újhely
Új-Szandec → Szandec
Ukliva / Hukliva / Zúgó (Bereg vm. Alsóvereckei j.): ukr. Huklivij [ma: Ukrajna] • 34
Ukrajna • 7, 17, 18, 20, 38
Ulics (rutén) / Utcás (Zemplén vm. Szinnai j.): szlov. Uličˇ, ukr. Ulica [ma: Szlovákia] • 29
Uman → Humań
Ung (folyó) • 77
Ung vm. • 7–10, 12, 18, 21–23, 30–33, 38, 41–43, 49, 50, 57, 59–65, 67, 80, 82
Ungvár (Ung vm.): ném. Ungwar, jidd. Ungvir / Ingver, szlov. Užhorod, rut. Uzshorod, ukr. Uzshorod [ma: Ukrajna] • 8, 9, 12, 14–16, 18, 21, 23, 30, 32–34, 41, 49–52, 56–65, 71, 72, 74–77, 79, 80
Unterland / Interland (jidd.) • 69, 87 (116. jegyz.)
Urmező / Úrmező (Máramaros vm. Técsői j.): ukr. Ruszke Pole [ma: Ukrajna] • 34
Uzsok (Ung vm. Nagybereznai j.): ukr. Uzsok [ma: Ukrajna] • 32–34, 62
Uzsoki-hágó: ném. Uschok-Paß / Uzsoker-Paß, lengy. Przełęcz Użocka, ukr. Uzsockij pereval • 8, 9, 15, 21, 33, 38, 71

V

Vajnág (Máramaros vm. Técsői j.): ukr. Vonihove [ma: Ukrajna] • 34, 77, 80
Valachia → Havasalföld
Váralja (Munkács) [ma: Ukrajna] • 34
Varannó (Zemplén vm. Varannói j.): szlov.Vranov nad Topľou • 48
Vári / Mezővári (Bereg vm. Tiszaháti j.): ukr. Vari [ma: Ukrajna] • 30, 64, 77
Várpalánka (Munkács) (Bereg vm. Munkácsi j.): ném. Plankendorf, ukr. Palanok [ma: Ukrajna] • 25
Varsó: lengy. Warszawa [Lengyelo.] • 18
Vég-Ardó → Szőlős-Végardó
Verbiás- / Verebes (Bereg vm. Alsóvereckei j.): ukr. Verbjazs [ma: Ukrajna] • 34, 48
Verecke • 36, 47, 75; → Alsó-Verecke
Vereckei-hágó / Vereckei-szoros: lengy. Przełęcz Werecka, ukr. Szerednij Vereckij pereval / Voritszkij pereval • 9, 22, 38, 47
Veresmart (Máramaros vm. Szigeti j.) / Tisza-Veresmart: rom. Virişmort / Tisa, ukr. Mikiv [ma: Románia] • 34, 64
Verhovina • 64, 65, 75, 78
Vezérszállás → Pudpolóc
Vinna / Vinna-Banka (Ung vm. Szobránci j.): szlov. Vinné [ma: Szlovákia] • 34
Visk (Máramaros vm. Huszti j.): ném. Vischk, szlov. Viskovo [ma: Ukrajna] • 8, 18, 30, 33, 34

Visó (folyó): ném. Wischau, rom. Vişeu • 30, 33, 77
Visó → Alsó-Visó, Felső-Visó
Visó-Oroszi / Ruszkova (Máramaros vm. Visói j.): rom. Ruscova [ma: Románia] • 33, 34
Visóvölgy (Máramaros vm. Visói j.): jidd. Iber-Rina, rom. Valea Vişeului [ma: Románia] • 33
Visztula / lengy. Wisła (folyó) • 9, 48
Viznice (Bereg vm. Latorcai j.): ukr. Viznicja [ma: Ukrajna] • 34, 36
Viznice (folyó) • 47
Vizsnyica: ném. Wischnitz / V/Wiznitz, jidd. Vizsnic, lengy. Wiśnicz, rom. Vijniţa, ukr. Vizsnicja [ma: Ukrajna] • 9, 72, 74
Volhynia • 17, 38
Volóc (Bereg vm. Alsóvereckei j.): ukr. Volovec [ma: Ukrajna] • 34, 36, 47, 54, 78, 79
Volóci- / Kis-Szolyvai-hágó • 9
Vorohta: ném Vorochta, lengy. Worochta, ukr. Vorohta [ma: Ukrajna] • 79
Vörös-Oroszország / Ruś Czerwona • 10

W

Würzburg [Németo.] • 45, 46

Z

Zajgó → Duszina
Zambir → Szambor
Zamość (lengy.): ném. Samosch / Zamesch, ukr. Zamosztja [Lengyelo.] • 17, 18
Zaporozsje (orosz): ukr. Zaporizzsja [ma: Ukrajna] • 17
Zauszina (ukr.) / Szénástelek (Ung vm. Nagybereznai j.) [ma: Ukrajna] • 34
Zavadka (ukr.) Rákócziszállás (Bereg vm. Alsóvereckei j.) / [ma: Ukrajna] • 29, 34, 47
Zavidfalva / Dávidfalva (Bereg vm. Munkácsi j.): szlov. Hánderovicá, ukr. Zavidovo [ma: Ukrajna] • 34
Zboró: ném. Zborov, lengy. Zborów, szlov. Zborov [ma: Szlovákia] • 18
Zemplén vm. • 7–10, 15, 18, 21, 22, 29, 30, 32, 36–38, 41, 42, 49, 50, 60, 67, 72, 77, 80, 82
Żmigród (lengy.): ném Trach(t)enberg, ukr. Zemigrod [ma: Ukrajna] • 22, 38
Zúgó → Ukliva

Zs

Zsdenyova / Szarvasháza (Bereg vm. Alsóvereckei j.): ukr. Zsdenievo, szlov. Žďeňovo [ma: Ukrajna] • 48, 78
Zsidacsov: lengy. Żydaczów, ukr. Zsidicsov [ma: Ukrajna] • 74
Zsitomir: ném. Schytomyr, lengy. Żytomierz, ukr. Zsitomir [ma: Ukrajna] • 9

MTA KÖNYVTÁR ÉS INFORMÁCIÓS KÖZPONT

Komoróczy Géza könyve egy ismeretlen világot mutat meg az olvasónak. Nem mintha Munkács és Huszt, Verecke és Kőrösmező, a Fekete-Tisza és a Latorca ismeretlen volna, s tudott az is, hogy a 19–20. században voltak nagy zsidó községek ezen a tájon. De eddig alig esett szó a zsidók legrégibb történetéről az Északkeleti-Kárpátokban, erről alig lehetett tudni valamit. A könyv a térség zsidó történelmének legkorábbi évszázadairól szól, a 16. századtól a 19. század közepéig, benne a mai Kárpátaljával, amelyet csak a 20. század eseményei hoztak létre, s a vármegyéiben (Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros) élő zsidók szoros kapcsolatban álltak a szomszédos Sáros, Zemplén, Szatmár, a határ mentén pedig Kis-Lengyelország, Halics–Galicia, Podólia, Bukovina zsidó világával. Megjelennek a könyvben korcsmáltatási szerződéseikkel Thököly, Zrínyi Ilona, II. Rákóczi Ferenc zsidó bérlői, országos vásárokon és kis hegyi falvak mindennapjaiban a zsidó kereskedők, mesteremberek, marhakereskedők, kaftános földművesek, feltűnnek a tiszai zsidó tutajosok, köztük, pontos illetőségükkel, a leghíresebbek, akiket a tiszaeszlári perben hamis váddal bíróság elé állítottak. A könyv egy ismeretlen zsidó történelem színes lapjait és színes alakjait mutatja meg az olvasónak. Folytatása a *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség, a dualizmus korától napjainkig* című kötetben.

1890 Ft

9 789615 505643 7